

Զանգ փաղապեհ:

ԴԵՊՈՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ — ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Ռուսանդրոսիան համապարհապատրիս
Փոլսի և Զմիռնիայի վարդավ դեպի համաստան:

Архимандритъ Завенъ.

НА РОДИНУ ИСКУССТВА.

Студенческая экскурсия черезъ Константинополь и Смирну
въ Грецію.

Տ Պ Ր Ր Ն

Ս. Թ. Եսիրադեանի, Բազու.

Тип. С. Т. Шахбагова, Баяз.

1910

910.4

9-32

Մշակի միջոցային խմբագրություն 10 NOV 2018

910.4

9-32

Հանեն վարդապետ

ԴԵՊՈ ԳԵՂԱՐՈՒԵԱՏԻ

ՀԱՅՐԵՆԻ-ԲԸ

Ուսանողական հանապարհորդություն

Պոլսի և Զմիռնիայի վրայով դեպի Յունաստան:

Տ Պ Ա Ր Ա Ն

Ս. Թ. Շահբաղեանի, Բազու.

Тип. С. Т. Шахбагова, Баку.

1910

АРХИМ. ЗАВѢНЪ.

НА РОДИНУ ИСКУССТВА.

Студенческое путешествие черезъ Константинополь и
Смирну въ Грецію.

3441 784

Ազնուատիմ հանգուցեալ սիկին

Զառվարդ Բէգլարիան Լալայեանցը,

յայնտի տոհմանուն և բարերար Կարապետ-աղա
Լալայեանցի ամուսինն էր և աչքի էր ընկնում
իւր բարեմասնութիւններով:

Հանգուցեալ Զառվարդը, լինելով բարձր
ընտանիքի տան տիկին, շատ շատերի նման եր-
բէք անվայել բան չէր համարում ու խուսա-
փում սեպհական տան գործերին վերահասու
լինելուց կամ անձամբ կատարելուց: Ամէնայն
սիրով և պատրաստակամութեամբ, առանց արար
աշխարհին յայտարարելու, իւր հիւրասէր յարկի
տակ ընդունում, պահում և խնամում էր ոչ
միայն չքաւոր ազգականներին, այլ և օտարնե-
րին, որոնց համար և մայր էր կոչւում:

Բացի այս, հանգուցեալը, իբրև նահապե-
տական ընտանիքի սիւներից մէկը, մինչև իւր
կեանքի վերջը հաւատարիմ է մնացել ազգի,
եկեղեցու գաղափարին:

Ուստի 'ի ՅԻՇԵՏՈՎ քրիստոնէական առաքի-
նութիւններով օժտուած հանգուցեալ տիկին
Զառվարդի մահուան տարելիցի, Մեծ. պ. Լալա-
յեանցի գործերի կառավարիչ պ. Յովհաննէս
Պետրոսեանցի խնդրանք, հրատարակում է սոյն
գրքոյկը, որից ստացուած արդիւնքը յատկաց-
ւում է չքաւոր դպրոցներին:

Զ. վ.

Ագնեսանիմ Տիկ. Զառքարդ Լալայեան
1842—1909

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ՄԵՐ ԸՆԹԵՐՑՈՂՆԵՐԻՆ

Որովհետև ոչ մի երկիր հնում այնքան նշանաւոր դեր չի խաղացել, որքան Յունաստան, ուստի աւելորդ չենք համարում, նախ քան մեր ճանապարհորդական նկարագրութեան անցնելը, յառաջաբանի փոխարէն մի քանի խօսք ասել մեր ընթերցողներին յունաց պատմութեան ծագման մասին, մանաւանդ երբ մեր այցելած աւերակներն էլ մասնաւորապէս կապ ունին այդ պատմութեան հետ:

Ինչպէս բոլոր ազգերի, այնպէս և յունաց հնադարեան պատմութիւնը ներկայացնում է մի դաշտանկար (панорама), որի մօտի բարձրութիւնից նայողի աչքին անտեսանելի են դառնում դաշտանկարի մանր իրերը, չ'կորցնելով իհարկէ ընդհանուր պատկերը: Որոշակի ասել, թէ այս ինչ ժամանակից է սկսում յունաց պատմութիւնը, կարելի չէ. այդ մասին լուծմ են նոյն իսկ յոյն հնադարեան պատմագիրները,

իրենց ազգի ծագումը դիւցազուններից սերու-
ած համարելով: Ո՞վ գիտէ, գուցէ հնադարեան
այդ մատենագիրների նպատակից դուրս է եղել
իրենց ժողովրդի ճշգրիտ պատմութիւնն աւան-
դելը և այդ պատմութեան հետ դիւցազուն-
ների մասնակցութիւնը միայն այն նպատակով
է եղած, որ իրենց գրութեանը ընթերցողնե-
րին աւելի հետաքրքիր դառնան: Մոռանալ պէտք
չէ սակայն, որ յոյնը թէև չունի իւր ծագման
ճշգրիտ պատմութիւնը, բայց ձիգ դարեր հողի
տակ ծածկած պահելով իւր անցեալ փառքի
աւերակ յիշատակները, դրամները, արձանագրու-
թիւնները, արձանները և առհասարակ հնու-
թեան այս տեսակի մնացորդները, այսօր ամ-
բողջ լուսաւորեալ աշխարհի առաջ ոչ միայն
պարծանքով կարող է խօսել, այլ և իւր աշխար-
հը, մշտնջենի ծածկուած իւր նախնեաց կեանքը,
պատմութիւնը պարզել, լուսաբանելը հնարաւոր
է դարձրել:

Ի վաղուց անտի յոյնը հասկացել է, որ
հնութեան այդ մնացորդները բոլորն էլ արժէ-
քաւոր են, որովհետև նրանք ըստ մեծի մասին
կապ ունին ինչպէս ընդհանուր քաղաքակրթու-
թեան, այնպէս և ազգային պատմութեան, ժո-
ղովրդի կացութեան, հաւատի հետ: Հին դրամ-
ների միջոցով, օրինակ, կարելի է մօտաւոր
գաղափար կազմել ժողովրդի տնտեսական կեան-
քի մասին. երբեմն էլ այդ դրամների վրայի
կրօնական նկարները կարող են ծառայութիւն
մատուցանել կրօնի ուսումնասիրութեան համար:

Արձանագրութիւններն ու արձաններն*) էլ յու-
նաց մշտնջենի պատմութիւնը պարզաբանելու
թէև գլխաւոր աղբիւր չեն կարող ծառայել,
բայց փոքր ծառայութիւն չեն անի, երբ պար-
զաբանեն ժողովրդի հաւատալիքը, սովորութիւն-
ները և ընդհանրապէս հնարաւորութիւն տան
գաղափար կազմելու յունաց ներքին կեանքի և
յոյն մտքի ստեղծագործող արուեստի մասին:

Ահա հէնց այդ յիշատակներն են, որ մի-
ջոց են տալիս գիտնականներին կարծելու, որ
յունաց հնադարեան պատմութիւնը ծածկող
մշտնջենի ցրուել է սկսում, երբ հանդէս են գա-
լիս տառերը, գրականութիւնը և դրա հետ էլ
դուրս են գալիս այդ մշտնջենի մարդիկ: Հաւա-
նական է համարւում, որ սրանց տառերի գիւ-
տը եղած լինի IX-րդ կամ VIII-րդ դարում
Ք. ա.: VII-րդ դարուց յիշատակներ կան մնա-
ցած. ամէնահին արձանագրութիւնը համար-
ւում է VII-րդ դարունը՝ փորագրուած մի անօ-
թի վրայ, որը պահւում է Աթէնքում. իսկ VI-րդ
դարուց արձանագրութիւններ շատ կան արդէն:

Աթէնքում արքունիների (իշխան) անուն-
ները յիշատակւում են մօտաւորապէս VII-րդ
դարու սկզբում—682 թ.:**) Այդ նոյն դարում
սկսում են գրել վճիռներ, օրէնքներ: Հաւանա-

*) Որոնցով մի ժամանակ հարուստ է եղել Յունա-
ստանը, իսկ այսօր միայն պատճէններն են պահւում.
Իսկականները գտնւում են Իտալիայում, Գերմանիա-
յում, Անգլիայում, Կ. Պօլսում և այլ տեղեր:

**) Celzer.

կան է համարուում, որ այս դարուց մնացած լինին ինչպէս ընդհանրապէս արձանագրութիւններ, այնպէս և գերեզմանաքարերի վրայ ննջեցեալների անուններ գրելու սովորութիւնը: Ոչ մի տեղ գրաւոր աղբիւրներ չ'կան դրանց մշտնջող ծածկուած պատմութիւնը պարզող:

Հաւանականօրէն այդ ժամանակ գրով օգտւողների թիւը շատ քիչ էր, չ'կար ընթերցող հասարակութիւն, միայն անհատներն էին օգտւում... Բայց որովհետեւ բանաստեղծութիւնը մինչև վերջն էլ չապրեց դիւցազունների աշխարհում և քանի գնաց, այնքան մօտեցաւ կեանքի առօրեայ երևոյթներին,— օրինակ, Սողոմը պատմեց իւր օրէնսդրութեան մասին, Տերտուղիանոսը՝ մեսսենական պատերազմների, Հերոդոտը՝ պարսկական պատերազմների (480—479), Թուկիդիտեսը՝ պելոպոնեսեան կռիւների մասին որպէս ականատես (429), Քսենոֆոնը՝ իւր պատմութիւնը հասցրեց մինչև 362 թուականները և այլն,— ահա Յունաստանի հնութիւնները, պատմութիւնը ծածկող մշտնջող ատտիճանաբար ցրուել է սկսում և պատմական երևոյթներն ու դէմքերը կամաց-կամաց երևում են այդ առասպելախառն պատմութեան միջից:

Եթէ հարցնեն, թէ ի՞նչ պէտք է մեզ յունաց աշխարհի պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, կասեմ, որ այդ անհրաժեշտ է նոյն խակ, որովհետեւ յոյնի անցեալ պատմութիւնը յաւիտենականապէս հետաքրքիր է բոլոր ազգութիւնների, մարդկային ցեղի պատմութեան համար. որով-

հետեւ այն, ինչի համար մենք ու մեր ժամանակի մարդիկ աշխատում ենք և չենք կարողանում լիովին ձեռք բերել, այն է՝ կուում ենք արդարութեան, ճշմարտութեան, ազատութեան, հաւասարութեան, եղբայրութեան հաճար,— այս ամէնի համար շատ վաղուց կուուել է յոյնը և ցոյց տուել արար աշխարհին ոչ թէ կեղծ, այլ ճշմարիտ զարգացման այն ճանապարհը, դէպի ուր մարդկային ճշմարիտ քաղաքակրթութիւնը պիտի գնայ: Վերջապէս, այդ պատմութիւնն ուսումնասիրել պէտք է, որովհետեւ եւրոպական արդի քաղաքակրթութիւնն էլ, ենթադրւում է, որ հիմնուած է յունական քաղաքակրթութեան վրայ: Մենք ամէնքս էլ, բոլոր պետութիւններն էլ իրենց գիտութեամբ, արուեստներով, իդէալներով, քաղաքական և մտաւոր ազատութեամբ պարտական ենք Յունաստանին: Յունաց պատմութիւնը մասնաւորապէս հետաքրքիր է և մեզ, հայերիս համար, որովհետեւ մեր խաւար միտքը պարզող առաջին լոյսն այնտեղից ճառագայթեց...

Թողնելով յոյն կեանքի և նրա յիշատակների հետ կապուած մանրամասն պատմութիւնը մասնագէտ պատմաբանների, ես միայն իմ այցելած տեղերի ու տեսած հնութեանց վայրերի նկարագրութիւնը կը տամ, այդ ժողովրդի ե երկրի մասին մի քանի խօսք ասելուց յետոյ:*)

Ի սկզբանէ անտի որտեղ էր ընտրել իւր համար ապրելու տեղ այդ հնդիկ-գերմանական

*) Յունաց պատմութեան և կեանքին մօտիկ և մանրամասն ծանօթանալու ցանկութիւն ունեցողները կարող

ցեղը, յայտնի չէ. բայց դրանց (յոյների, պարսիկների, գերմ., կելտերի և այլն) զանազանակերպ լեզուների համեմատութիւնից եզրակացնում են, որ նրանք խաշնարած կամ թափառական ժողովուրդ են եղել: Իսկ այս տեսակի կեանքը, շատ բնական է, որ չէր կարող իւր լեռներով, անտառներով սահմանափակուած մնալ. ինչպէս մարդկանց, այնպէս և անասնոց բնական աճեցողութիւնը խաշնարածութեամբ զբաղուող ժողովրդին ստիպել է դուրս գալ և ցրուել աջ ու ձախ աւելի ընդարձակ տարածութիւններ բռնելու: Բնական այս ճանապարհովն ահա հնդիկ-գերմանական ժողովուրդը, առանձին խմբակներով ցրուելով զանազան կողմեր, կամայ-ակամայ պիտի ընդհատէր իւր ներքին կապը միւսներից, լեզուի և սովորութիւնների մէջ ահագին փոփոխութիւններ ունենալով հանդերձ: Հետևանքն այն եղաւ, որ իւր ժամանակին մի ամբողջութիւն կազմող ժողովուրդը բաժան-բաժան եղաւ և կազմեց առանձին ցեղեր ու ազգութիւններ: Որովհետեւ ազգային ինքնորոշութիւնը ըստ մեծի մասին ապահովուում է լեզուով,*) յոյն ազգի գոյութիւնն էլ ճանաչուեց

են օգտուել ՚ի միջի այլոց հետեւեալ աղբիւրներից. Фюстель и Куланжъ (Древнія общины, изслѣдованія о культѣ, правѣ и учрежд. Греціи), Э. Курциусъ (Греческая исторія), Герцбергъ (Исторія Греціи), Пельманъ (Краткій очеркъ греч. ист.), Белохъ (Ист. Греціи), Гиро (Частная и общ. ист. грековъ, ихъ быта и т. д.), Гуревичъ (Исторія Греціи) և այլն:

*) Ազգայնութեան մասին ճշգրիտ գաղափար տալիս է Հերոդոտ պատմաբանը (440 թ. Ք. ա.):

այն օրից, երբ նրա լեզուն վերջնականապէս զատուեցաւ հնդիկ-գերմանական լեզուից: Հէնց այդ օրուանից էլ սկսած յունաց պատմութիւնը իւր յիշատակներով հանդերձ պարտական է իւր լեզուին:

Այն երկիրը, որտեղ յոյներն առաջին անգամ տեղաւորուեցան և բաժանուեցին. ու մշակեցին իրենց ազգային ամբողջութիւնը կամ ինքնորոշութիւնը պահպանող օրէնքը, կարգերը և այլն, Թեսալիան է համարուում, որտեղից նրանք ժամանակի ընթացքում ցրուելով դէպի հարաւ, բռնել են Նգէեան և Հոնիական ծովերի միջավայրը,—մի երկիր, որ համարեա թէ ամբողջապէս ծածկուած է բարձրաբերձ լեռներով, որոնք և յունաց դիցաբանութեան պատմութեան մէջ դարձել են չաստուածների բնակարան (Օլիմպոս, Պառնաս, Պինտոս): Այս երկիրը զարդարող լեռները յաճախ միանում են միմեանց հետ ձորերով և նեղ հովիտներով. երկրագործութեան համար միանգամայն անպէտք երկիր լինելով, տեղացիք ըստ մեծի մասին ստիպուած են հացը դրսից բերել:

Լեռներով և ծովերով հարուստ այս երկիրը իւր բնութեան գեղեցկութեամբ գուցէ նմանը չունի: Ըստ մեծի մասին բուսականութիւնից զուրկ լեռները, ներքեում երկացող կապոյտ ծովը, հարաւային արեգակի փայլն ՚ի մի խառնուելով, մի այլ տեսակ հրաշալիք են ներկայացնում: Ամէնայն հաւանականութեամբ յոյներն իրենց այս հայրենիքում շատ երկար ժամանակ

մնացին կիսակիրթ և փայրենի դրութեան մէջ: Բայց ժամանակի ընթացքում աճելով ու բազմանալով, սկսեցին միմեանց մօտիկ բնակութիւններ հաստատել, ընկերական կեանքի վարժուել, հողային իրաւունք ձեռք բերել, սեպհականութեան իրաւունք սահմանել, ընտանիք, ցեղ և ասլա ամբողջ գիւղեր ու մանր իշխանութիւններ կազմակերպել, պահպանելով իրենց մէջ մի ընդհանուր ներքին կապ: Իսկ մօտաւորապէս Ծ-րդ դարում այս ցրուած իշխանութիւններն էլ մի վերջնական կազմակերպութիւն են ստանում: Մտաւոր կարողութեամբ օժտուած այս ժողովուրդը հաւանականօրէն Ծ-րդ դարուց յետոյ կրկնապատկում է իւր մտաւոր յառաջադիմութիւնը, որի արդիւնքներին երկրպագելու է գնում այսօր իսկ ամբողջ գիտնական աշխարհը, միանգամայն հիանալով յոյն մտքի ստեղծագործութեամբ:

Յաւելով պէտք է ասել սակայն, որ յոյն բնակորութեան մէջ շատ վաղ ժամանակներից մնացել է մի վատ յատկութիւն. այդ նրա խաբեբայութիւնն է: Առանց չափազանցութեան այս պակասութեան մէջ յոյները շատ հեռու են գնացել նոյն իսկ պարսիկներից. արդէն դրանց դիցաբանութեան մէջ գովասանքով է խօսւում Հերմէսի անիրաւացի և աւազակային յաղթութեանց մասին. նոյն իսկ բազմափորձ Ուրիսևսը դարձեալ չի կարող ազնւութեան տիպար համարուել: Հետիոտսը պատմում է ժամանակի յայտնի դատաւորների կաշառակերութեան մա-

սին, Սողոնը՝ Աթէնքի պետական մարդկանց պնդանութեան մասին և այլն: Զեփախտաբար այդ ախտը յոյնի մէջ շարունակօրէի է նոյն իսկ, երբ սկսել է իւր քաղաքակրթութեան գագաթնակէտին հասնել: Այս շրջանում էլ դատաւորներից մեծագոյն մասը մեղադրւում էր զողութեան, կաշառակերութեան, խաբեբայութեան մէջ:

Բայց մի բան, որ մինչև այսօր էլ յոյնի մէջ մնացել է և որ ըստ ամէնայնի օրինակելի է, այդ այն է, որ, չնայելով լեռներով բաժանուած են եղել միմեանցից և ունեցել են իրարից անկախ ու բաժան-բաժան մանր իշխանութիւններ, թագաւորութիւններ, տարբեր բարբառներ, սակայն նրանք շատ հին ժամանակներից իրենց հնադարեան պատմութեան մէջ իսկ իրենց ազգային միութեան տեսակէտից, օրինակ են հանդիսացել շրջապատող ազգերին, իրենց ազգի և հասարակական կեանքի առաջնորդող գաղափար ընտրելով գիտութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

Հերոդոտն ամէնայն իրաւամբ կարող է բարձրաձայն կոչել, թէ յոյների պէս միաբան ազգ չկայ աշխարհիս երեսին. նրանց գոհարանները, տաճարները, բնակորութիւնները միատեսակ են... Յոյներն ունեցել են և քաղաքական տարաձայնութիւններ, բայց երբէք չեն մոռացել իրենց ազգային միութեան անհրաժեշտութիւնը: Եւ ասա՛յսօր, շնորհիւ այդ արժանիքի, թէև արտաքին թշնամիները յոյնի համար շատ բան չեն թողել անցեալից, յոյնը սակայն

դեռ չի կորցրել և չի կորցնի իւր ազգային ինքնութիւնը, եթէ անդաւաճան սիրով սիրէ իւր հայրենիքն ու նախնիքների փառաւոր յիշատակները:

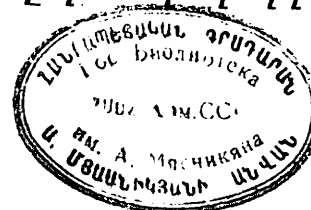

Ուղեւորութիւն:

Մոսկուայի Կայսերական համալսարանի պատմական-լեզուագիտական ընկերութիւնը, իշխան Տրուբեցկոյի (այժմ հանդուցեալ) նախագահութեամբ, 1903 թ. ամառն ուսանողների մասնակցութեամբ ձեռնարկեց մի ճանապարհորդութիւն Պօլսի և Զմիւռնիայի վրայով դէպի Յունաստան, որը պիտի ունենար ոչ միայն ընդհանուր կրթական, այլ և գիտական բնաւորութիւն:

Յուլիսի 29-ին ճանապարհորդ ուսանողների խումբը, որոնց թիւն Օդեսայում 140-ի հասաւ, ուսուցչապետների և մի քանի բժիշկների ուղեկցութեամբ հրաժեշտ պիտի տար Մոսկուային:

Ուսանողների խումբը, որոնց թւումն էր և տողերիս գրողը, բաղկացած էր բժիշկներից, պատմաբաններից, բնագէտներից, իրաւաբաններից և լեզուագէտներից: Թէև այսքան տարբեր, բայց ամէնքի նպատակը մի լինելով՝ ուսանողների ամբողջ խումբը ներկայացնում էր մի ընդհանուր միութիւն: Եւ կարելի է պարծենա-

3441-84

լով ասել, որ այս երիտասարդ սերունդն իրեն արժանի պատուով մինչև վերջն էլ պահպանեց այդ ամբողջութիւնը, ընդհանուր ոգևորութիւնն ու համերաշխութիւնը:

Սովորականից դուրս այդ օրը Կուրսկի կայարանում մի առանձին կենդանութիւն էր տիրում. բացի ուսանողներից խմբուել էր այստեղ անագին բազմութիւն, — բարեկամներ, ընկերներ, մայր, քոյր և այլն, — ամէնքն էլ իրենց ծանօթներին կամ զաւակներին ողջ երթ մաղթելու: Չորս վազոն յատկացրած էր բացառապէս էքսկուրսանտներին. մէկը՝ երկրորդ կարգի — ուսուցչապետների և հիւանդների, իսկ միւս երեքը՝ երրորդ կարգի — ուսանողների համար:

Դեռ Մոսկուայից չէր հեռացել մեր շոգեկառքը, որ ուսանողներն իսկոյն խմբերի բաժանուեցան (ամէն մի խումբը մօտ 10—12 հոգուց բաղկացած). իւրաքանչիւր խումբ իւր համար մի աւագ (староста) ընտրեց, որի պարտականութիւնն ու իրաւունքն էր պաշար մատակարարել իւր խմբին: Պէտք եղած դէպքում միայն այս աւագները պիտի ներկայ լինէին այսպէս կոչուած տնտեսական խորհրդի նիստերին և վճռէին ու կարգադրէին ընդհանուրի վերաբերեալ այս կամ այն խնդիրը. նոյն իսկ ուսուցչապետների խորհրդակցութեամբ ծրագիրներ պիտի մշակէին մեր անելիք ճանապարհորդութիւնների համար:

Որովհետև ուսանողների բազմութիւնը դժուարութիւն կարող էր պատճառել խմբովին

մի բան դիտելու, Օդեսսայում յարմար դատուեցաւ երեք մասի բաժանել ամբողջ խումբն առանձին-առանձին ուսուցչապետների առաջնորդութեամբ, ուսուցչապետ Մայրերգը պիտի բացատրէր հնութիւնների կամ արձանների գեղարուեստական մասը, իսկ Լեպպեքս ու Նիկիտսկին՝ պատմական-հնագիտական նշանակութիւնը պիտի պարզէին:

Շնորհիւ այս տեսակի նախապատրաստական միջոցների, կարելի է ասել, որ ճանապարհորդութեան ընթացքում ժամանակն ըստ ամէնայնի նպատակաւարմար գործադրուեցաւ: Բացի վերոյիշեալ ուսուցչապետներից, մասնակցում էին էքսկուրսիային նախագահ Տրուբիցկոյ, Լօպատին, Ագնիով, Դաւիդով և մի քահանայ:

Շուտով երրորդ կարգի վազոններից մէկում տեղաւորուեցաւ թէյատունը երեք հսկայական հեշտաեռներով, ածուխի տոպրակներով, հացով լի քաղաղներով, շաքարի, թէյի և այլ իրերի արկղներով: Միւս վազոնում բացուեցաւ դեղատուն, որտեղ և տեղաւորուած էին ի միջի այլոց ուսանող բժիշկները, իսկ երրորդ վազոնը՝ ընդհանրապէս յայտարարութիւնների և տեղեկատու բաժանմունք (справочное отделение) — պօստային մարկաններ, բաց նամակներ փաճառելու մաս կոչուեցաւ:

Այսպէս, որոշ կազմակերպութեամբ, «մնաք բարեաւ»-ի աղաղակներով օղը թնդացնելով, թողեցինք Մոսկուան, որ մի քանի րոպէից յետոյ անյայտացաւ մեր տեսողութիւնից:

Կիւնի վրայով երրորդ օրը հասանք Օդեսսա, որտեղ մեզ համար գիշերելու յարմարութիւն էր պատրաստուած Րիշելիսկի կոչուած գիմնազիայի շէնքում: Գիմնազիայի տեսչի պաշտօնակատարը ոչ միայն սիրով և քաղցրութեամբ ընդունեց մեզ, այլ և մօտ վեց օր սիրալիր կերպով պահեց, երբ ստիպուած եղանք որոշած օրերից աւելի մնալ. խորհուրդ չէին տալիս էքսկուրսանտներին Պօլսում իջնել, այլ ուղղակի ճանապարհը շարունակել մինչև Պիրէյ: Այդ ժամանակ Տաճկաստանն ու Բալկանեան թերակղզին ծածկող դիպլոմատիկական սե-սե ամպերը դեռ չէին պարզուել, և որովհետեւ մեզ Պօլիս հասցնող շոգենաւը Պիրէյ չ'պիտի մտնէր, ուստի ստիպուած եղանք հինգ օր աւելի մնալ Օդեսսայում և սպասել Ադեքսանդրիա գնացող շոգենաւի:

Ազատ ժամանակից օգտուելով, ուսուցչապետ Մայրերգը յունական հնագիտութեան վերաբերեալ երկու նախապատրաստական դասախօսութիւն կարդաց: Բացի այդ, խմբերով պատեցինք Օդեսսայի ուշադրութեան արժանի տեղերը— լիման կոչուած աղալողարանները (որտեղ ապաքինւում էր Բեսսարաբիայի թեմակալ առաջնորդ նորին բարձր սրբազնութիւն Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոսը), հիւանդանոցները, հրէից սինագոգան և այլն: Ամբողջ քաղաքն անխօս կերպով գեղեցիկ է նոյն իսկ Մոսկուայից. փողոցներն ուղիղ, լայն, տները ճաշակաւոր և նոր, առևտուրը, քաղաքի կենդանութիւնը, վայելչութիւնը՝ նախանձելի: Հագնուած են եւրոպական

ճաշակով, բայց պարզ: Երբ ինձ հարցնէք, թէ Օդեսսայում հայ կա՞յ, կը դժուարանամ պատասխանել, որովհետեւ հայի անուն կրողներ շատ տեսայ, բայց եկեղեցում նոյն իսկ մայրենի խօսք չ'լսեցի ոչ պ. երէցփոխից և ոչ էլ հասարակութեան մի որեւէ անդամից: Մի խօսքով, դուրս ու փլաւ ուտող տեսայ, բայց ճշմարիտ հայ չ'տեսայ...

Սեւ ծովի վրայ:

Օգոստոսի 7-ն էր: 140 ուսանողներ յիշեալ ուսուցչապետների հետ մտանք «Նիկոլայ II» կոչուած շոգենաւը: Օրը բաւական տաք էր և պայծառ, սղը թարմ և առողջարար, այնպէս որ քաղաքի ծանր օդից յետոյ այստեղ կարելի էր ամբողջ կրծքով շնչել: Երբ մեր շոգենաւը սկսեց շարժուել, չէի կարողանում նկատել, թէ շոգենաւը շարժւում է, այլ, կարծէք թէ, քանի գնում, այնքան ցամաքը հեռանում էր մեզանից: Շոգենաւը հեռացաւ Օդեսսայից շատ աննկատելի կերպով. քաղաքը քանի գնաց, կամաց-կամաց փոքրացաւ և մի քանի ժամից յետոյ, երբ մենք արդէն ծովի անհունութեան մէջ էինք, քաղաքը և ցամաքը անյայտացան մեր տեսողութիւնից:

Առաջին անգամ ծովի վրայ լինելով, մի գաղտնի երկիւղ ինձ տանջում էր, մանաւանդ երբ տեսնում էի, որ ամբողջովին ջրով եմ շրջապատուած և կտրուած ցամաքից: Այդ երկիւղը քանի գնում, այնքան սարսուռ էր բերում ինձ

վրայ, և ծովի անհուն տարածութիւնն աննկատելի կերպով թուլացնում էր ինձ: Այդ բոլորէն ես կարօտում և ցանկանում էի ցամաքին մօտենալ, բայց իզուր. քանի գնում, այնքան, կարծէք թէ, հորիզոնը փոքրանում էր և տխրութիւնը մռայլում իմ ներքին աշխարհը: Երբ նայում էի դէպի վեր և ապա դէպի վար, դիտում լեռնացած ալիքները և այդ գոռ ալիքների վրայ տաշեղի նման օրօրող շոգենաւը, զգում էի մարդու փոքրութիւնն ու ոչնչութիւնը: Ով կամենում է իւր մեծութիւնը տեսնել, թող ճանապարհորդէ ծովի վրայ:

Մեր շոգենաւն առաջ էր սլանում: Ես դեռ կանգնած էի տախտակամածի վրայ և թէև երկիւղով, բայց հիացած նայում էի անծայր հեռաւորութեան, որ, երկնակամարի հետ խառնուելով, մի առանձին խորհրդաւորութիւն էր ներկայացնում: Անհուն ծովի ալիքները զարմանալի հեշտութեամբ օրօրում էին մեր շոգենաւը. լսում էր ալեաց ճղփիւն և ծովի վրայ սուրող քամու ձայնը: Երկար ժամանակ երկիւղով էի նայում մեր նաւի հետ կռուող ալիքներին: Արեգակը դեռ նոր էր թեքուել դէպի արեւմուտք, որ լուսնեակը ծովի անհունութեան միջից շղարշածակ հարսի պէս երեսը ցոյց տուաւ մեզ: Օդը մեղմ էր և ախորժելի. ծովը սպասածից աւելի կամաց-կամաց խաղաղւում էր: Վերեն անամպ երկինքն էր, ներքեւ՝ ծովը, հեռու հորիզոնում՝ երկինքն ու արեգակը գրկախառնուել էին: Արեւմուտքն այդ բոլորէն հնոցի էր փոխուել, որ

և մի քանի բոլորէից մարեց ծովի մէջ: Սգոյ մի շղարշ ծածկեց ծովը, վերևում երկինքը սկսեց մթնել, իսկ աստղերը՝ պայծառանալ և աւելի հետաքրքիր դառնալ: Ժամը 7-ին հոգևոր երգեցողութիւնը թագաւորեց ալիքների վրայ և ապա ուսանողները, խմբերի բաժանուելով, տեղաւորուեցին շոգենաւի զանազան մասերում և սկսեցին խմբական երգեցողութիւն մինչև կէս գիշեր:

Շոգենաւում տախտակամածի վրայ ամբողջ ուսանողութիւնն օգտւում էր մի ընդհանուր սեղանից. ճաշելուց յետոյ սկսւում էր նուագածութիւն: Աւելի յաճախ երեկոները խմբւում էինք դաշնամուրի շուրջը, կոնցերտներ տալիս, նուագելով դաշնամուրի, ջութակի, փանդիոնի, կիթառի և այլ գործիքների վրայ: Երգում էինք երբեմն երկձայն, երբեմն սօլօ—«Փառաստից», «Եւգինէ Օնեգինից», «Կարմենից» և այլն, մեծ մասամբ էլ քառաձայն—ազգային զանազան երգեր և այսպէս ամբողջ ճանապարհի վրայ դէպի ծովի խորքերն ուղարկւում մեր իղձերն ու հրեճուանքը...

Հրաշալի առաւօտ էր, երբ դուրս եկայ տախտակամածի վրայ. առաջին անգամ զով, կազդուրիչ, մեղմ և քնքոյշ զեփիւռը շոյեց իմ դէմքը. ամէն ինչ հանդարտ էր և արեւ վերևից պայծառ փայլում էր: Շոգենաւի վրայ մի պտոյտ անելուց և չորս կողմս դիտելուց յետոյ, նաւի առաջին մասում տեղաւորուելով, սկսեցի նայել դէպ յառաջ, դէպ անհուն և անծայր ծովը: Շո-

գեներալը առաջ էր սլանում խաղաղ ծովի վրայ, միայն շոգենաւի հետ խաղացող փրփուր ալիքներն էին իմ շուրջը շշուկ բարձրացնում: Շրջապատող տեսարանն այնքան գրաւիչ էր, որ կարելի էր ամբողջ օրերով կանգնել և հիացմունքով դիտել նրան, որ այդ ըռպէին մի անժայր հայելի էր ներկայացնում: Մի քիչ յետոյ փայլուն արևը հեռու հորիզոնում տեսանելի դարձրեց Բալկանեան թերակղզին և Փոքր Ասիայի լեռների գագաթները: Ես դժուարացայ և նոյն իսկ չկարողացայ որոշել, թէ ինչպիսի զգացմունքով եմ մօտենում ցամաքին և օսմանեան մայրաքաղաքին: Սրտի արագ բաբախումից և անորոշութիւնից թէև տանջւում էի, բայց որովհետև քանի դնում, այնքան տեսարանը հետաքրքիր էր դառնում ու խլում մեր ուշադրութիւնը, երկար ժամանակ յափշտակուած մեր շրջակայ տեսարաններով, անշարժութիւնը գերադասեցինք: Շուտով մեր դիմացի ահագին լեռնաշղթան միանգամայն երկու եղաւ և մեզ համար ճանապարհ բաց արաւ դէպի Բոսֆոր:

Բոսֆոր:

Շոգենաւը կամաց-կամաց առաջ է գնում, իւր ետև թողնելով փրփուրներից կազմուած մի ծիր: Մի քիչ յետոյ արդէն եւրոպական և ասիական ցամաքները տեսանելի են դառնում: Մեր աջ կողմը Եւրոպան է, ձախը՝ Ասիան: Ամէնքիս էլ մի անպատմելի ուրախութիւն տիրեց և մեծ

հետաքրքրութեամբ ամէնքն էլ իրենց համար տեղեր բռնեցին. հեռադիտակներն ու լուսանկարչական գործիքներն իսկոյն մօտան իրենց դերի մէջ: Սև ծովը մոռացութեան տալով, կազմ ու պատրաստ նաւի տախտակամածի վրայից Բոսֆորին դիմաւորելու ելանք:

Այնտեղ, որտեղ Սև ծովը նեղանում և Բոսֆորն է սկսւում, շոգենաւը իւր ընթացքը դանդաղեցրեց. օսմանեան օրէնքի համաձայն, շոգենաւերը, եթէ երեկոյեան դէմ են հասնում Բոսֆոր, պարտաւոր են ամբողջ գիշերն անցկացնել ծովի վրայ և առաւօտը մտնել Բոսֆոր: Բարեբախտաբար, դեռ օր կար և մենք պիտի շարունակէինք մեր ճանապարհը:

Բոսֆորի երկու ափերն էլ, Սև ծովից մինչև Մարմարա ծովը, մօտ երեսուն վերստ երկարութիւն ունին և ծածկուած են կանաչազարդ ծառերով: Եւրոպական ցամաքամասը, համեմատելով ասիականի հետ, բուսականութեամբ աւելի աղքատ է երևում. ասիական մասն ամբողջապէս ծածկուած է կանաչով: Բոսֆորի բնութիւնն այնպիսի մի հրաշալիք է, որ դժուար է մինչև անգամ նկարագրել և դրանով իսկական գաղափար տալ ընթերցողներին. այլ պէտք է տեսնել, որպէսզի կարելի լինի հասկանալ նրա գեղեցկութիւնը, հրաշալի բնութիւնը, անձամբ ճաշակելով նրա գովարար օղը: Մի յայտնի հեղինակ ասում է. «Մի որեկից բան համեմատել Պօլսի կամ Բոսֆորի գեղեցկութեան հետ—

արարչագործութեան դէմ մեղանշել կամ հայհոյել
կը նշանակէ»:

Շարունակ փոփոխուող և միմեանց յաջորդող
տեսարանները միջով մեր շոգենաւը կամաց առաջ
էր ընթանում: Ասիական ցամաքում առան-
ձին ուշադրութեան արժանի է այն մասը, որտեղ
տաճկական բնակարաններն են երևում: Հէնց
առաջին իսկ հայեացքից կարելի է զաղափար
կազմել տաճկական անճաշակ ճարտարապետու-
թեան մասին: Սրանց բնակարանները տարօրի-
նակ են թւում և, կարծէք թէ, տան նմանութիւն
չունին. 5—7 յարկանի աշտարակներ են բազմա-
թիւ պատուհաններով: Երբեմն էլ այս աշտա-
րակները ընդհատուած են, և շարունակութեան
վրայ դուք տեսնում էք գերեզմանատներ, որոնք
նոյնպէս քիչ չեն խլում ամէն մի անցորդի ուշա-
դրութիւնը: Մեշիդներն էլ իրենց մինարէթ-
ներով անպակաս են:

Ահա մի քիչ առաջ երևում է Բուսիլի-Հիսար,
իսկ նրա դէմ—Անասոլի-Հիսար աշտարակները.
երկուսն էլ թէև աւերակ, բայց իրենց հսկայա-
կան մնացորդներով Բոսֆորի հին դիտարաններն
են: Մուհամմեդ II-րդ, նախ քան Կ. Պօլիս առ-
նելը, երեք ամսուայ ընթացքում շինել տուաւ
այս հսկայական հինգ սաժէն հաստութիւն ու-
նեցող պատերով բաւական բարձր դիտարան-
ները:

Շուտով մեր շոգենաւը մօտեցաւ այդ տեղին:
Ըստ երևութիւն, սա Բոսֆորի ամէնանեղ մասն է,
որտեղ շինուած պէտք է լինի և կամուրջ, որի

վրայով էլ յունական տասնեակ հազարաւոր
զնդեր անցել են դէպի Եւրոպա: Ուղիղ այս դի-
տարանների դիմացից ասիական ափից Բոսֆոր է
թափւում Դեօֆուս կոչուած գետակը (Գէօքսու—
կապոյտ կամ երկնային աղբիւր կամ ջուր),
և իրօք միայն երկինքը կարող էր այդ գետակին
տալ այդքան սիրալիր տեսք: Նա սկիզբն է առ-
նում լեռների բարձունքից և նոճիների ստուե-
րով, կանաչով ու ծաղիկներով զարդարուած հո-
սում է դէպի Բոսֆոր: Ասում են, թէ այս գետի
եզերքները հասարակական զբօսավայր է, նա-
մանաւանդ զարնան և ամառը, երբ այստեղ
սկսում է կանաչ երևալ: Սովորութեան համաձայն,
ուրբաթ օրերը քառասույստկում է զբօսողների
թիւը:

Մեր աջ կողմը, եւրոպական ցամաքի վրայ,
սուլթանական ամբողջ պալատներն ու մեշիդ-
ներն են, իսկ մեր դիմացն ամբողջ ժամանակ
երևում է Լէանդրի աշտարակը: Ասում են, թէ
սա այն աշտարակն է, որտեղից Բայրօնը նետել
է իրեն Բոսֆոր և անցել միւս ափը, որն իհարկէ
անհաւատալի է և ոչ էլ այնքան բանաստեղծա-
կան: Այս աշտարակի հետ աւանդութիւնը կա-
պում է տաճկական մի սուլթանի գեղեցիկ դստեր
անունը. աշտարակն էլ կոչւում է Կրօ-Գու-
լիսի, այսինքն աղջկայ աշտարակ:

Աւանդութիւնը պատմում է, թէ այդ աղջիկը,
իւր դէմ լարուած որոգայթներից ազատուելու
համար, ապաստանարան է գտել այստեղ, որպէս
ապահով տեղ, մանաւանդ որ մի ինչ որ կախարդ

գուշակել էր աղջկայ համար, թէ նա անբնական մահով պիտի մեռնէ և այն էլ օձի խայթոցից: Մէկ անգամ պարսից շահը ուղարկում է նրան գեղեցիկ ծաղիկներից հիւսուած մի փունջ, թաքցնելով այնտեղ մի օձ, որը և մահացու վերադառնալով թունաւորում է սուլթանի աղջկան: Նա մեռնելու վրայ էր, որ շահը օգնութեան է հասնում և իւր կրքոտ համբոյրներով ծծում թոյնը ու կենդանութիւն տալիս նրան:

Մեր աջ կողմը հսկայածե կանգնած է լեռան բարձրութեան վրայ Իլդիզ-Կիօսկը՝ սուլթան Աբդուլ-Համիդի պալատը: Հեռուից այնքան էլ գեղեցիկ չի երևում այս պալատը. շրջապատուած է պարտէզներով, որոնք նոյնպէս պարսպապատ են: Այս պալատի մօտ է Համիդիէ կոչուած մեշիդն, ուր սուլթանն ուրբաթ օրերը աղօթելու է գնում. թէև այնքան էլ մեծ չէնք չէ, բայց նրա բարակ և բարձր մինարէթը բարձրանում է, կարծէք, մինչև երկինք, սպիտակ փայլ տարածելով հսկայական բարձրութիւնից: Այս մեշիդը Բոսֆորի և Մարմարա ծովի հրաշալի դեկորացիայի մէջ ամէն ըուպէ տեսանելի է:

Աւելի հետաքրքիր է Զըրադան կոչուածը: Սրա հիմնադիրը Աբդուլ-Ազիզը գուցէ 'ի նկատի չի ունեցել, թէ այս շէնքը խայտառակ դեր պիտի կատարէր: Գեղեցիկ է այս պալատը իւր ճարտարապետութեամբ, դէպի Բոսֆորը նայող աստիճաններով, մարմարեայ պատերով, գոյնզգոյն ապակիներով և շրջակայ ծառաշատ պարտէզներով: Բայց ի՞նչ արած, որ այս ամէնից երկար

տարիներից 'ի վեր մեռելային սառը հողմ է փչում. բանտը գեղեցիկ պատերի մէջ էլի բանտ է. ոչ մի կենդանութիւն, պատուհաններն վանդակապատ ու նեղ: Սա հարեմն է: Ասում են, թէ այս հարեմին զոհ դարձած խեղճ ու անօգնական արարածները մինչև անգամ իրաւունք չունին դէպի Բոսֆոր նայող պատուհաններին մօտենալու. նրանք միայն կարող են հակառակ կողմի պարսպապատ այգում զբօսնել:

Դրա մօտն է Դօլմա-Բախշէ կոչուածը—մարմարեայ և ոսկեպատ դռներով, ուր միայն ընտրեալ պալատականները կարող են զուարճանալ: Այս շէնքը թէև մօտ երեքհարիւր սենեակից է բաղկացած, բայց անմարդաբնակ է, կառուցուած է Նիկողայոս Պալեան ճարտարապետի ձեռքով, Աբդուլ-Մեդջիտի օրով: Շէնքը եւրոպական, ասիական և տաճկական ճաշակի խառնուրդ է ներկայացնում: Նոյն ուղղութեամբ Բոսֆորի ափով շարունակւում է Թոփխանէ կոչուած փողոցը, որտեղ է և Մահմուդ II-դի մեշիդը, որն առանձնապէս աչքի է ընկնում իւր ճարտարապետութեամբ:

Բոսֆորը, Սկիւտարի կողմից սեղմուելով, իսկ եւրոպական ափից Ստամբուլի և Ղալաթիայի մասից ծռուելով դէպի ձախ, միանում է Մարմարա ծովի հետ, բայց Ստամբուլի և Ղալաթիայի մէջ տեղը բաժանում է մի փոքրիկ ծոցով,—սա Ոսկեղջիւր կոչուածն է, որտեղ և կանգնեց մեր շոգենաւը: Երևակայութեամբ պատկերացնել այն տեսարանը, որտեղ կանգ

առաւ շողենաւը, կարելի չէ: Որպէսզի ընթերցողը մօտաւոր գաղափար կազմի այստեղ գտնուած մեծ և փոքր նաւերի և նաւակների քանակութեան մասին, թող երեւակայէ մի տերեւթափ անտառ: Չտեսնուած կենդանութիւն էր տիրում այսպէս կոչուած Ղալաթիոյ քարափում: Մի ակնթարթում մեր շողենաւը շրջապատուեց փոքրիկ նաւակներով: Այլ ու ձախ սոււրոցների ձայներ, մեծ ու փոքր նաւերի այս ու այն կողմը սրընթաց անցները, կարմիր փեսաւորների ահագին բազմութիւնը, նաւերի վրայ գոյնզգոյն դրօշակները, երբեմն էլ կարմիր փեսերի միջից երեւացող չալմաները և այլն մի աննկարագրելի տեսարան էին ներկայացնում:

Մեր շողենաւի մօտ փոքրիկ նաւակի մէջ տաճիկ ոստիկանն անցաթղթեր էր ստուգում: Շուտով մեզ համար ցամաք իջնելու հրաման եղաւ, և որովհետեւ դեռ օր կար, Պօլսի ռուսաց հնագիտական ձեւարանի տեսուչ պ. Ուսպենսկու առաջնորդութեամբ ուղևորուեցինք դէպի Ստամբուլի ափը Այեա-Սոճիան տեսնելու: Տաճկական փոքրիկ շողենաւը մի քանի ըրպէից յետոյ կանգնեց Ստամբուլի ափին:

Ո՛հ Տէր Աստուած, ինչ է ներկայացնում Ստամբուլը: Որքան նա գեղեցիկ է երևում հեռուից, այնքան աւելի վատ ներսից. նեղ, կեղտոտ փողոցներ, փոքրիկ, տգեղ տներ, անտանելի, մինչև անգամ շնչասպառ անելու չափ դարձահոտութիւն, փողոցներում կեղտոտութեան

կոյտեր, որոնց շուրջը պահապանների դեր կատարում են անթիւ ու անհամար շներ:

Ստամբուլը, ինչպէս և Սկիւտարը, թէև Պօլսի մի բաժինն է համարւում, բայց իսկապէս իւր հարիւր հազար բնակիչներով առանձին քաղաք է ներկայացնում իւր ժողովրդի առանձնաշատուկ նիստ ու կացով, սովորութիւններով: Ստամբուլը, ինչպէս և Սկիւտարը, ունի իւր առանձին քաղաքապետը (միւթէսարիֆ), որը Պօլսի գլխաւոր չորս մուլաներից մէկն է: Բնակչութեան մեծամասնութիւնը տաճիկներ են, կան մեծ թւով հայեր և յոյներ:

Առաջին անգամ այստեղ զգացի, որ Տաճկաստանում եմ և տաճիկներով շրջապատուած: Մարդոց ամբոխը, նեղ, ծուռ ու կեղտոտ փողոցները, փոքրիկ խանութներում պզգած պողպատեւորները և խանութների առաջ նարգիլէ քաշողների խմբերը մի այլ տեսակի խառնիճաղանձ տեսարան էին ներկայացնում: Այդ ըրպէին իմ շրջապատի տեսարանը մի դժուր էր թւում ինձ և կարծէք թէ մի հիպնոսական ոյժ գրկում գիտակցութիւնից, ազդելով ջղերիս վրայ: Դէպի որ կողմն ուզում էք շարժուեցէք, որ կողմն ուզում էք նայեցէք, — նոյն արտասովոր պատկերը նկարւում է ձեր աչքի առաջ:

Ցամաքի այն մասից, ուր մենք իջանք, սկսւում է տաճկական շուկան: Այս շուկայից դէպի վեր տանող փողոցը սովորական փողոցներից աւելի լայն է և բազմամարդ: Թէև այստեղ ևս դարձահոտութիւն է փչում, բայց յուսա-

հատական չէ: Երբեմն էլ այդ բազմութեան միջից արագ անցնում էր երկու ձիանի կառքը: Բայց քանի հեռանում էինք շուկայից, այնքան էլ փողոցն անմարդաբնակ էր դառնում և մեռելային պատկեր ներկայացնում: Այս փողոցը զարգարող տներն էլ բանտի ձև ունին, պատուհաններն էլ վանդակապատ, որտեղից երբեմնակի բանտարկութեան դատապարտուած գեղեցիկ սեռը ժպտուն դէմքով անցորդի ուշադրութիւնն է խլում և ապա մի ակնթարթում յետ փախչում, մթութեան մէջ անյայտանում:

Այեա-Սոփիա:

Մեր առաջնորդ գաւասը (տէրութեան ոստիկանը) մի քանի ըոպէից յետոյ ցոյց տուաւ մի շէնք, ասելով. «ահա Այեա-Սոփիան»: Ես դժուարանում էի հաւատալ, որովհետեւ այդ շէնքն ինքն ըստ ինքեան հեռուից ուշադրութեան արժանի ոչինչ բան չունէր: Դրսից քարերի լեռնացած մի կոյտ էր երևում և ոչ թէ մարդկային հանճարի արգասիք: Որքան մօտենում էինք տաճարին, այնքան էլ դրսից շրջապատող մինարէթներն ու անճաշակ պատերը շատանում էին: Դժուարանում էինք հաւատալ, թէ այդ քարակոյտի մէջ կարող է թաքնուած լինել հռչակաւոր ճարտարապետ Իսիդորի հանճարի հետքերը:

Երբ հասանք փողոցի կողմից տաճար տանող դրան, գաւասն իսկոյն առաջ անցաւ—

առաջնորդելու տաճարի երկրորդ յարկ տանող նեղ և ոլորապտոյտ անցքով դէպի վեր: Անցքի առաջ մեզ հանդիպեցին մի խումբ իմամներ, որոնց դէմքի արտայայտութիւնից երևում էր անբարեհաճութիւն: Գաւասը մի քանի խօսք փոխանակելուց յետոյ խնդրեց մեզ կատարել իմամների ասածը, այն է՝ հեռադիտակներն ու լուսանկարչական գործիքները թողնել խոնաց մօտ և այնպէս մտնել տաճար:

Իմամների պահանջը կատարուեցաւ և մենք բարձրացանք այդ նեղ ու մութ, եթէ կարելի է ասել, գետնափոր անցքից տաճարի երկրորդ յարկը, որտեղ բացի փոշուց և կեղտոտութիւնից ուշադրութեան արժանի բան չ'կարողացանք տեսնել. տաճարի ամբողջութիւնն էլ չէր երևում: Վճռեցինք ցած իջնել և ներքևից, տաճարի միջից դիտել: Յիշեալ իմամներն այժմ էլ հողաթափ առաջարկեցին տաճար մտնելու համար:

9 դուռ բոլորն էլ մի կարգի վրայ բացւում են դէպի տաճարի ներսը: Գլխաւոր տաճարի դրան ճակատին էլ մնացել է աւետարանի նկարը բաց և յունարէն տառերով գրուած: Գլխաւոր դռնից ներս մտանք տաճար: Ոչ մի բան ինձ վրայ այնքան խորը և խորհրդաւոր տպաւորութիւն չէր արել, այն էլ միանգամայն անսպասելի, որքան այս հսկայ տաճարը: Ուղիղ մեր դիմաց, սեղանից վերև, հսկայական պատերը, վերևում զարդարուած պատուհաններով, կամարաձև միանում են սեղանի կորածկութեան

հետ և կազմում մի կիսագմբէթ: Մեր աջ ու ձախ կողմից ձգւում են երկու կարգ մեծ-մեծ սիւններ, որոնք միմեանց հետ միաւորուած են կամարներով: Այս կամարները ծառայում են միեւնոյն ժամանակ որպէս պատուանդան երկ-րորդ յարկի, որոնք, աղեղնաձև յենուելով այլ շարքերի աղեղներին, միանում են մեծ աղեղի հետ և լցնում տաճարը մարմարեայ սիւնների ցանցով, որը և տալիս է տաճարին աննկարա-գրելի գեղեցկութիւն և մի առանձին խոքհրդա-ւորութիւն: Այս ծիածանաձև աղեղները կամ կամարներն իրենց վերևում պահպանում են մօտ վաթսուն պատուհաններով զարդարուած քարեայ օղակ գմբէթի հիմքը, որի վերևում, կարծէք թէ հորիզոնում, հանգստանում է հրաշագեղ գմբէ-թը, — երկնակամարից յետոյ գուցէ ամէնագե-ջիկն աշխարհիս երեսին:

Անշուշտ գոռոզութիւնը չի ստիպել Յուստի-նիանոսին այս տաճարը մտնելիս ասելու. «Սո-ղոմոն, ես յաղթեցի քեզ», այլ դա մի հասկա-նալի հիացմունք է եղել, որ բնականօրէն ար-տայատուել է ճարտարապետութեան այս չտես-նուած հրաշալիքի առաջ: Այս տաճարը կառու-ցանելու համար ամբողջ հին աշխարհը զոհել է իւր դանձր. Ներոպայից, Ասիայից, Աթէնքից, Նգիպտոսից և այլն բերուել են մարմար և այլ թանկագին քարեր, սիւններ, և այդ թանկա-գին նիւթերից Իսիդորի հանճարը ստեղծել է այս հրաշալիքը, որի նմանը դեռ չի ստեղծել ճարտարապետութիւնը աշխարհի և ոչ մի անկիւ-

նում: Երկրաշարժը, խաչակիրների կողոպուտը, տաճիկների ֆանատիկոսութիւնը, սուլթան Մահ-մէդի զօրքերը թէև քարուքանդ են արել նրա մարմարեայ սիւններն ու մոզայիկները, բայց և այնպէս այս տաճարը մնացել է իւր ամբողջու-թեամբ որպէս մի անընկճելի յաւիտենական յի-շատակ ճարտարապետութեան:

Կարելի է ասել, որ Այեսա-Սօֆիան իդէալա-կան գեղեցկութիւն չէ, բայց նա անպայման մարդկային հոգևոր գեղեցկութեան մի հրաշալիք է. նրա ծիածանաձև կամարների, երկնանման գմբէթի տակ մարդ, կարծէք թէ, մոռանում է այն, ինչ որ աշխարհային է, ինչ որ անցողական է: Ես տեսել եմ Մոսկուայում Յիսուս Փրկչի տաճարը (Храмъ Христа Спасителя), որը նոյն-պէս ուշադրութեան արժանի է իւր ճարտարա-պետութեամբ և հարստութեամբ, բայց Այեսա-Սօֆիան տեսնելուց յետոյ Փրկչի տաճարը միայն մի թանգարան է երևում, որտեղ կայ ճարտարա-պետութեան ու արուեստի փշրանքներ միայն:

Այեսա-Սօֆիան իւր պարզութեամբ, ընդ-հանուրին մատչելիութեամբ ու մեծութեամբ առաջին իսկ ըոպէից հիացմունք է պատճառում: Հարկաւոր չէ ասել, թէ այս տաճարը մի ազգու-թեան է պատկանում, որովհետև նա մի տաճար է ընդհանուր մարդկութեան համար, նուիրա-բերուած միայն աստուածային իմաստութեան: Նրա վեհութիւնը ազդում է մարդու հոգու վրայ և մատչելի կամ հասկանալի է ամէնքին: Նրա

հրաշալի, վսեմ ու բարձր գմբէթի տակ կարող են ապրել բոլոր հաւատացեալները և ոչ-հաւատացեալները, ինչպէս որ ապրում են նրանք երկնակամարի տակ: Եթէ Բոսֆորի վրայով տասնեակ տարբեր դաւանութեանց ներկայացուցիչներ մտնեն այստեղ, ամէնքն էլ կարող են հանգիստ հոգւով աղօթել: Մոհամմէդ II-ը ձիով այս տաճարը մտնելով, հիացմունքով բացականշել է. «Ահա Աստծուն յարմար աղօթատուն»:

Տաճարի մեծութիւնն այնքան գրաւիչ է, որ մարդ երկար ժամանակ չի կարողանում միւս զարդարանքներին ուշք դարձնել: Հայեացքդ որ դարձնում ես դէպի պատերն ու կամարները, ինչ որ խորհրդաւոր նշաններ ուշք են գրաւում այդ յունական մոզայիկի և արձանադրութիւնների մնացորդներն են: Տաճարի վերևի մասում, սեղանի եռանկիւնաձև պատերի կորացման միջավայրում մոզայիկներից նկարուած է Սօֆիայի, այն է՝ Իմաստութեան հսկայական պատկերը կանացի դէմքով, իսկ գմբէթից ցած, երկրորդ յարկի սիւնաղարդ կամարների անկիւններում՝ մոզայիկից նկարուած չորս սերովբէներ և մի քանի սրբերի հաղիւ նշմարելի պատկերներ: Ափսոս, որ բոլորի դէմքերն էլ ծեփուած են ներկով: միայն երևում է նկարների ընդհանուր ձևը թաքնուած կիսամթութեան մէջ:

Չի կարելի ասել, թէ տաճիկներն այստեղ շատ հետքեր են թողել, բայց կարելի է ասել, որ աւերել են անխնայ կերպով: Այժմ սեղանին

փոխարինում է մի մարմարեայ քար, որը ցոյց է տալիս ճանապարհ դէպի Մեկկա, իսկ նրանից ներքև կախուած է մի գորգ, որի վրայ Մոհամմէդը կատարել է իւր աղօթքները: Սեղանի աջակողմեան սիւնաղարդ ճեմելիքում (ոչ հեռու սեղանից) կանգնած է փայտեայ ամբիոնը լուսնինկարով, որտեղից Ելիս-ուլ-իսլամը մերկացրած սուրը ձեռին կարդում է զուրանը: Գմբէթից ներքև կախուած են իրար դիմաց բաւական մեծ ցուցանակներ, վրան արաբերէն տառերով գրած. «Հան-իւլ իլլայլահ, Մոհամմէդ ուէսիւլ ուլլահ», որ նշանակում է. «Աստուած մի է և Մոհամմէդը նրա մարգարէն»: Սիւնաղարդ կամարներից դէպի տաճարի միւս մասերն անց են կացրած մետաղաթելեր, որոնք պահպանում են հորիզոնական շրջանակները, որոնց վրայ տեղաւորուած են ճենապակեայ կանթեղներ:

Ահա այն ամէնն, ինչ որ այս տաճարի մէջ հեթանոսական կարող է համարուել: Ոչ թէ ամիսների ընթացքում, այլ նոյն իսկ մի քանի օրում կարելի է ջնջել իսլամականութեան հետքերը: Ափսոսում է մարդ, երբ այս հրաշալի տաճարի մէջ տեսնում է իմամների նման անձանց աղօթելիս, որոնք իրենց տարօրինակ դէմքերով, չալմաներով, ձեռքերը գետին խփելով ու երեսին զարկելով, վերջն էլ ամբողջ մարմնով երեսի վրայ գետին փռուելով, աղաղակներով, ապշեցնում են մարդու: Բայց երբ մէկ էլ հայեացքդ վեր ես բարձրացնում դէպի գմբէթ, վերստին մոռանում ես այդ մահկանացուներին

և կարծում ես, թէ գտնւում ես հարաւի կապոյտ երկնքի տակ:

Գաւաւը յայտարարեց, թէ ժամանակ է հեռանալու, որովհետեւ արեւը մայր մտնելուց Ստամբուլի փողոցներում ման գալ կարելի չէ:

Ար-Մէլդան:

Այեա-Սօֆիայից երբ դուրս եկանք, արեգակն արդէն մօտեցել էր իւր մուտքին, և որովհետեւ մի քիչ ժամանակ կար, կամեցանք տեսնել Ար-Մէլդան կոչուած հրապարակը: Դէպի այս հրապարակ տանող փողոցը ներկայացնում էր մի այլ տեսարան. շների բազմութիւնները խմբուած կեղտոտութեանց կոյտերի շուրջ, մարդոց խառնիճադանճ ամբոխը, փողոցներում քաղլակների մէջ խաղող, թուզ վաճառողների աղաղակները մարդու ականջ էին խլացնում:

Այս փողոցում կարող էք տեսնել ամէն տեսակի դէմքեր ու հագուստներ: Ահա տաճիկը չալմայով (զլիի փաթաթոց), յոյնը ֆէսով, արնաուտները, հրէաներն այս ու այն կողմն են վազվզում կամ խանութներից բարձր ձայնով մի բան գնելու հրաւիրում անցուղարձ անողներին: Ահա աղքատների կամ կաղերի մի խումբ պատի տակ կուչ եկած, սրանցից ոչ հեռու չիբուխ քաշողների մի խումբ քարերի վրայ կկգած ներս են քաշում ծուխը մինչև թոքերի խորքը:

Ահա վերջապէս Բիւզանդական հին յիշատակների հանդիսարանը—Ար-Մէլդան հրապար-

ակը, առանց չափազանցութեան կեղտոտութեան իսկական մայրաքաղաքը: Ի՞նչ չի տեսել այս հրապարակը. մի ժամանակ սլացել են այստեղ ոսկեայ կառքեր, տաճկական ոսկեգարում ձիարշաւների և զանազան խաղերի հանդիսարան է եղել... Իսկ այսօր այս պատմական հրապարակի մի կողմից կանգնած է Ահմէդի հսկայական մեշիդը, իսկ միւս կողմերից՝ տաճկական փայտեայ և ողորմելի բնակարանները, որոնք միմեանցից բաժանւում են վերին աստիճանի նեղ ու կեղտոտ փողոցներով:

Յուստինիանոսի ժամանակ այս հրապարակը զարդարուած է եղել մետաղեայ և մարմարեայ արձաններով, սակայն այսօր այդ ամէնին փոխարինում են քարերի և կեղտոտութեանց կոյտեր... Ամբողջ հրապարակի վրա կայ միայն երկու հնութիւն:

Առաջին՝ Այեա-Սոֆիայի կառուցանողի կոթողն միապաղաղ մեծ քարից, որ շնորհիւ անդլիացիների, վանդակապատ է. սլատուանդանի վրայ նշմարւում է յունարէն արձանագրութիւն...

Երկրորդ՝ սրանից ոչ հեռու կանգնած է այսպէս կոչուած Օձասիւնը, որն աշխարհիս ամէնահին յիշատակարաններից մէկն է: Հերոդոտը ևս յիշատակութիւն ունի այս մասին. սա բերուած պէտք է լինի կոստանդին կայսեր օրով Դելֆեան տաճարից: Այս պղնձեայ երեք օձերն, իրենց պոչերը յենելով սեան պատուանդանին և հիւսուելով միմեանց, բարձրանում են ուղ-

ղածիդ սեան վրայ և վերևի մասում գլուխները հեռանում են միմեանցից դէպի զանազան կողմեր: Երեքի գլուխներն էլ ամբողջովին չը կան: Ասում են, թէ Մոհամմեդ II-ը Պօլիսը տիրելու ժամանակ, երբ մտել է այստեղ, սրի մի հարուածով կտրել է մէկի գլուխը, իսկ միւս երկուսինն էլ յետոյ տաճիկներն են ջարդել, կարծելով, թէ գանձ կայ թաքնուած այնտեղ:

Կայ մի այլ սիւն ևս քանդակներով, ոչ այնքան խորհրդաւոր: Ամէն ինչ այստեղ տգիտութեան աւերիչ ձեռքը ոչնչացրել է և եղած արձաններն ու քարերը յափշտակուել ու գործադրուել են զանազան բաների համար: Մարմարեայ արձաններից ոչինչ չի մնացել, իսկ մետաղներն էլ վերածուած են թնդանօթների:

Պատմում են, թէ Մոհամմեդ II-ը, կտրելով այդ օձի գլուխը, թաքցրել է սեան տակ նրա հետ և մարդկային բոլոր հիւանդութիւններն ու ցաւերը և, որպէս զի չ'փախչեն, ծածկել է քարերով... Այդ ժամանակից էլ այստեղ եկող բոլոր հիւանդները մօտենում և քար են նետում սեան, որպէսզի իրենց հիւանդութիւնն էլ այլևս յետ չ'դառնայ:

Այս մոլեռանդ սովորութիւնն առաջ, նախ քան վանդակապատելը, շատ էր կրկնուում, և ամէն կողմից հիւանդները գալիս էին մի քարի տակ ծածկելու իրենց հիւանդութիւնը: Վանդակապատելուց յետոյ տաճիկներն ասում են, թէ բարբարոսներն այդ արել են դիտմամբ, որպէսզի մուսուլմանները մահանան: Ասողներ էլ

կան, թէ այն օրից, ինչ վանդակները դրուեցան, Պօլսում էլ սաստկացան զանազան անասելի հիւանդութիւններ ու ցաւեր:

Այս նախապաշարման հետևանքն է, որ այսօր իսկ Անկոնիէ կոչուած մեշիդի դրան խմբուած հիւանդների բազմութիւնը քարեր է որ նետում է վանդակի ներսը, իւր հիւանդութեան միակ պատճառը այնտեղ փնտռելով...

Ղալաթիա:

Արեգակն արդէն թաք էր կացել լեռան ետևում, երբ մենք Ստամբուլից մօտանք Ղալաթիա: Այս երկու քաղաքամասերը միանում են փայտեայ երկու կամուրջով՝ առաջինը՝ հին, իսկ երկրորդը՝ նոր, որ իւր կառուցանողի անունով կոչւում է Վալիդէ-Սուլթանիի ֆօրժիսի (Մայր թագուհու կամուրձ): Երկու կամուրջներն էլ անց ու դարձ անողների վրայ սարսափ են ազդում իրենց խախտաւ դրութեամբ: Ամէն մի անց ու դարձող վճարում է 10 փարա (երկու կոպէկ):

Ղալաթիան էլ իւր առանձնայատուկ կեանքով մի այլ պատկեր է ներկայացնում: Տեսանք, որ միայն Ոսկեղջիւրը չէ, որ Ստամբուլը բաժանում է Ղալաթիայից, այլ և բնակիչները տարբերում են իրենց պարապմունքներով, կենցաղավարութեամբ: Տիրապետող տարրն այստեղ յոյնն է, որին և պիտի վերագրել այն կենդանութիւնը, որ տիրում է այստեղ:

Ղալաթիան սկսւում է հին կամրջից և վերջանում է Թոփխանէ կոչուած տեղում, որի շարունակութեան վրայ Բոսֆորի ամրով տեղաւորուած է տաճկական նոր բնակչութիւն, որ տեղափոխուած պէտք է լինի այստեղ այն ժամանակ, երբ սուլթանները Ստամբուլի Սերայլ (առաջուայ պալատը) կոչուած տեղից փոխադրել են իրենց աթոռն այժմեան տեղը: Մինչև այսօր էլ նրանք ապրում են հին կեանքով: Ասում են, թէ երեկոյեան ժամը 6-ից յետոյ այստեղ անց ու դարձ անելը վտանգաւոր է, թէև մի քիչ վերև, Պերայում, ազատ և ապահով ման գալ կարելի է նոյն իսկ գիշերուայ ժամը երկուսին: Մեր աջ կողմը Թոփխանէ գէպի Թոփխանէ տանող մեծ փողոցը, խմբերի բաժանուած (բոլոր խմբերի համար գիշերելու տեղերը որոշուած էին առաջուց), մտանք մի կեդոտ, քարքարոտ փողոց: Պառնիճաղանճ ամբոխի աղաղակներից և շների հաչոցներից խլանալ կարելի էր: Մեզ շրջապատող 3-4-5 յարկանի տներն էլ այնքան են սղմուած ու մօտիկ, որ մարդ դժուարանում է երևակայել, թէ ցերեկով արևի մի ճառագայթ անգամ կարող են տեսնել այս խոնաւ ու կեդոտ փողոցները: Ըստ երևութին, այս դեռ լայն փողոցներիցն էր, որովհետև ձիաքարշի երկաթուղիներ էլ կային:

Մի քանի ընկերացի վրայ հասաւ ձիաքարշը, որի ազդարարող զանգակին փոխարինում է ձիաքարշի առջևից վազող մի տաճիկ, մի ձեռքում ունենալով փշելու խողովակ—ամբոխը

ցրելու և ճանապարհ բաց անելու համար, իսկ միւսում՝ բարձր բռնած դրօշակ:

Հարկւրաւոր շների խմբակներ թրիւ են գալիս փողոցի մէջ, ամէնէին ուշադրութիւն անգամ չ'դարձնելով անցորդների վրայ, և զարմանալի պաշտպանութիւն են գտնում տաճիկներից: Այս հանգամանքի շնորհիւ է, որ Պոլսում շներն այնքան են բազմացել, որ այսօր նրանց քանակն աւելի է համարւում մարդկանցից: Նրանք գիշեր-ցերեկ փողոցումն են ապրում և իրենց սնունդն էլ այնտեղից ստանում:

Շները Պոլսի համար անհրաժեշտութիւն են համարւում, որովհետև առանց դրանց Պոլսի փողոցները կը լցուէին կեդոտութեամբ: Նրանք, եթէ կարելի է ասել, դոնապանների պաշտօն են կատարում:

Առաջին անգամից դժուար է որոշել, թէ ամբոխն ինչ ազդութիւններից է բազկացած: Նախանաւանդ հայր և յոյն այնքան նմանութիւն ունին, որ նոյն իսկ անկարելի է տարբերութիւն գտնել:

Տների ներքևի յարկերը խանութներ են, իսկ երկրորդ յարկը՝ ըստ մեծի մասին սրճարաններ, 3-րդ և 4-րդ յարկերն էլ բնակարաններ:

Առևտուրը Ղալաթիայում բաւական ծաղկած է. վաճառում է ամէն տեսակի ապրանք: Ահա ձեր առաջ տաճիկը, մակեդոնացին իրենց փոքրիկ վարունկի և հացի խանութներում, պարսիկը՝ իւր թէյի և թութուռի, բուլղարացին՝ պանրի ու կանաչի խանութում, յոյնը, հրէան,

ալբանացիին՝ շազանակի, հալվայի, հին հագուստների, կօշիկների, կաշիների անագին կոյտերի ու կապոցների մօտ նստած... Ահա հայ արհեստավորները—սեբաստացի բաղնիսպանը, ակնեցի հացագործը կամ սեղանավորը, կեսարացի ներկարարը կամ ածուխ-վաճառողը, վանեցի և մշեցի մշակը, տիգրանակերտցի կիր եփողը, բալուցի որմնադիրը կամ ճարտարապետը և այլն: Սրճարանների մեծ մասը յոյների ձեռքին է:

Ասում են, թէ, չ'նայելով, որ տաճկաց օրէնքով արեգակը մայր մտնելուց յետոյ առետուր անելն այլևս կարելի չէ, բայց և այնպէս նրանք շարունակում են մինչև կէս գիշեր և նոյն իսկ ամբողջ գիշերը: Մինչև անգամ ցոյց տուին այնպիսի սրճարաններ ու խանութներ, որոնք իբրև թէ տասնեակ տարիների ընթացքում փակուած չեն: Իսկ կառավարութեան սահմանած օրէնքի անգործադրութեան համար, եթէ պէտք է նկատողութիւնից ազատուել, փրկարար է հանդիսանում մի թեթև բախշիչը: (Կայսերական տօներին Պօլսում խանութները բաց են անում):

Մութը վաղուց վրայ էր հասել և մեր խմբերը բաժանուել էին միմեանցից. մեր խումբը պիտի գիշերէր ռուսաց դեսպանատան դպրոցում (Ղալաթիայում): Մեր շրջապատի անսովոր տեսարանից սակայն դժուարանում էինք բաժանուել:

Արևը մայր մտնելուց յետոյ սրճարաններում, խանութներում և նոյն իսկ փողոցներում

րում իսկոյն վառում են գոյնգոյն լապտերներ, և այդ կիսալուսաւորութեան տակ տները, խանութները, սրճարաններն ու փողոցները՝ կարծէք թէ, աւելի զրաւիչ են թւում: Երբ մենք անցանք մի այլ փողոց, այնտեղ լապտերների լոյսն արդէն հանգչելու վրայ էր և փողոցներում ու խանութներում խորին մթութիւնն էր սկսում թաղաւորել. մարդ շփոթութեան մէջ է ընկնում և շրջապատի խաւարը սարսուռ է ազդում, թէև անց ու դարձ անողներ կան այդ մթութեան մէջ: Իւրաքանչիւր նկարչի համար այս տեսարանը մի այնպիսի դեկորացիա է, որ ոչ մի երևակայութիւն ստեղծել կարող չէ: Ամբոխն անց ու դարձ է անում, բայց բոլոր դէմքերն էլ մթութեան մէջ են. մարդ դժուարանում է նոյն իսկ իւր ընկերոջ ճանաչել մի քանի քայլ հեռաւորութիւնից:

Մեր առաջնորդ ռուս արեղան, վերջապէս մի հինգ-հարկանի նեղ և բարձր տան առաջ կանգնելով, հրաւիրեց ներս, ասելով, թէ այս է մեզ համար պատրաստած շէնքը:

Այս շէնքը ռուսաց դեսպանատան շէնքն է, որտեղ սովորում են մօտ 40 հոգի, երկու սեռից էլ: Բացի այդ կան և 12 հոգի լսողներ: Դպրոցում աւանդում են կրօն, ռուսաց, տաճկաց, յունաց և ֆրանսիական լեզուները, թուաբանութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, ռուսաց պատմութիւն և աշխարհագրութիւն: Շէնքն ընդհանրապէս ներսից անճաշակ չէ, բայց ռուսամարանի շէնք լինելու յարամարութիւնից շատ հեռու է,

խակ կրօնական միաբանութեան համար ամէն յարմարութիւններ ունի: *)

Որքան էլ ճանապարհից դադրած, բայց չ'կարողացանք գիշերը հանգիստ առնել. մի կողմից մեր ստացած տպաւորութիւնները, միւս կողմից փողոցի պահապանների աղմուկները հանգիստ չէին տալիս (գիշերապահները, սուլիչների փոխարէն, յատուկ պատրաստած ձեռքի հաստ փայտերը քարերին խփելով էին միմեանց ձայն տալիս):

Օտտօմանեան քանգարան:

Որոշման համաձայն յաջորդ օրը բոլոր խմբերն էլ առաւօտեան ժամը 10-ին ուղևորուեցին Ստամբուլ թանգարանները դիտելու: Կէս ժամից յետոյ մտանք Ստամբուլ: Մեծ և լայն քարեղէն դռներից ներս մտնելուց յետոյ, մեր առաջ մի նոր տեսարան բացուեց. ահագին քանակութեամբ արձաններ անխնամ թափթփուած են ճանապարհի երկու կողմի վրայ էլ: Չ'գիտեմ, հիացմունքս թէ բարկութիւնս զսպել չ'կարողանալով, դուրս ելայ ճանապարհից և մտայ զիմացի այգին, որը վերստին լիքն էր անխնամ թափթփուած, այս ու այն կողմն ընկած արձաններով: Քանի գնում, տեսարանն ինձ վրդովում էր, պարտէզն ինձ համար թանգարան էր թւում, ամէն քայլափոխում գլխից կամ թևից զրկուած արձանները, կարծէք

*) Այս տեսակ հաստատութիւններ բոլոր ազգերն էլ պահում են և առանձին միասին ունին կատարելու:

թէ, խօսում են անցորդի հետ, ողբալով իրենց վիճակը:

Տէր Աստուած,—բացականչում է մարդ աւամայից,—ինչո՞ւ մարդկանց այսպէս տարբեր հոգով և շնորքով ես ստեղծել. մէկին տուել ես ստեղծագործելու հանձար, վառ երեւակայութիւն, իսկ միւսին՝ աւերելու, քանդելու ու ոչնչացնելու, ինչ որ աստուածային, գեղեցիկ և շնորհալի է:

Այսպիսի խոհերով ու կամաց քայլերով միւս խմբերի հետ բարձրացայ դէպի մեր դիմացի հսկայական շինութիւնը տանող կիսամարմարեայ աստիճաններով Օտտօմանեան կոչուած թանգարանը: Մեր աջ կողմը նայող դուռը բաց արաւ մեր առաջ արձանների մի հրաշալի տեսարան, որի մէջ աչքի էր ընկնում իւր զարմանալի մեծութեամբ ու գեղեցկութեամբ այսպէս կոչուած Լալիան կանանց կամ եղբրամայրերի մարմարեայ սարկօփազը (շիրիմ, դամբարան կամ մահարձան), որը համարւում է IV-րդ դարու գործ (Ք. ա.):

Այս սարկօփազի վրայ փորագրուած են կանացի ամբողջական նկարներ 18 տեսակ, որոնք ներկայացնում են լացող կնոջ հոգեկան տխուր վիճակի տարբեր արտայայտութիւնները: Նկարները դասաւորուած են այսպէս*) և բաժանւում են իրարից փոքրիկ և նուրբ բարձրաքանդակ (բարելեֆ) խոյակներով, որոնք աւե-

*) $\begin{matrix} 3 \\ 6 \square 6 \\ 3 \end{matrix}$

լի գեղեցկութիւնն են տալիս ինչպէս նկարներին, այնպէս և սարկօփագի ընդհանուր պատկերին: Ամէն մի պատկեր և դէմք էլ ունի իւր առանձին արտայայտութեան ձևը, իսկ ընդհանուրը միասին տխրութիւն է բերում մարդու հոգուն: Ամբողջ սարկօփագը մարմարեայ է. նկարներն այնքան նուրբ և պարզ, որ նայելիս կարծում ես, թէ խօսում են հետդ:

Թանգարանի ձախ դուռը բաց արաւ մեր առաջ Ալէքսանդրեան կոչուած մարմարեայ սարկօփագը, որը իւր նրբութեամբ ոչ միայն ոչնչով յետ չի մնում առաջնից, այլ և գերազանցում է ըստ ամէնայնի: Սարկօփագի մի կողմը ներկայացնում է Ալէքսանդր Մակեդոնացու պատերազմը պարսիկների դէմ, իսկ միւս երեսի վրայ՝ նրա որսը. — Ալէքսանդր Մակեդոնացու ամբողջական պատկերը անսովոր կենդանութեամբ է երևում թէ կռուի և թէ որսի ժամանակ:

Օտտոմանեան Թանգարանում այս երկու սարկօփագներից զատ կան շատ արձաններ, բայց ոչ այնքան հետաքրքիր: Մակայն այս երկու սարկօփագներն էլ բաւական են օտարների ուշադրութիւնը գրաւելու և նոյն իսկ Ամերիկայի հնագէտներին յատկապէս Պօլիս բերելու համար:

Նոր Թանգարանը զարդարուած է յունական գեղարուեստով ու սարկօփագներով, որոնք ընդհանուր առմամբ Սիդօնեան են կոչուում: Տեղափոխուած են այստեղ 1887 թ. հին Սիդօն քաղաքի շրջակայքից Թանգարանի վերատեսուչ

Համդի-բէգի օրով: Այդ քաղաքի անունով էլ Սիդօնեան են կոչուում:

Նոր Թանգարանի ուղիղ դիմացը գտնւում է հին Թանգարանը, որը նորի համեմատութեամբ փոքրիկ շէնք է: Այստեղ արդէն ուշադրութեան արժանի շատ բան չ'կար: Սովորական արձաններն ու արձանադրութիւններն են, ինչ որ ընդհանրապէս սովորական Թանգարաններում տեսնում է մարդ. հին դրամներ, կաւեայ ամանների կտորներ, կան և հայերէն երկաթագիր մի քանի արձանագրութիւններ:

Բեգիստէ:

Երբ Թանգարանից դուրս ելանք, արդէն ժամը երկուսն էր, դուրսն անձրև էր շաղում, այլևս հնարաւոր չէր խմբովին պտտելը, ուստի յետ պիտի դառնայինք մեր կացարանները: Օգտուելով աղատ ժամանակից, փակ կառքով դիմեցի հայոց պատրիարքարան: Այնտեղ յայտնեցին, որ ամէնապատիւ սրբապան պատրիարք Օրմանեանցն ապրում է Պերայում, և որովհետև յաջորդ օրը Պօլսին հրաժեշտ պիտի տայինք, ուստի սրբապան պատրիարքին տեսնելու փափագն անկատար պիտի մնար կամայ-ակամայ:

Կառքը դարձին, մի քանի խուլ փողոցներից անցնելուց յետոյ, մտաւ քիչ թէ շատ ուշադրութեան արժանի Բեգիստէ կոչուած կտաւագործների շուկան, Ղալաթիայի կամըջից ոչ այնքան հեռու:

Այստեղ, ըստ երևութին, առևտուրը հայերի և յոյների ձեռքին է: Խանութներն իրենց քիչ թէ շատ կանոնաւորութեամբ աչքի են ընկնում: Առաջին իսկ հայեացքից կարելի է նկատել հայի, յոյնի և տաճկի առաւել և պակաս կողմերը. շուկայի մի անկիւնում տիրում է շարժողութիւն, կեանք, իսկ տաճիկների մասում մեռելային խաղաղութիւն: Տաճիկը իւր սովորական չալմայի մէջ (փաթեց) ծալապատիկ նստած է խալիչայի վրայ լուռ ու մունջ...

Շուկան լաւ դիտելու համար կառքը կանգնեցնել էի տուել: Մի քանի ըոպէում շրջապատեցին կառքը մի խումբ մարդիկ անհասկանալի դիմումներով: Ինչքան ուզում էք, հրաժարուեցէք խօսելուց, նրանք իրենցն են շարունակում: Խօսակցութիւնը երբ տաճիկերէնի փոխուեցաւ, բացատրեցի, որ անցորդ եմ, միայն դիտում եմ շուկան: Երևաց, որ սրանք այսպէս կոչուած միջնորդներ են, որոնք գնողներ են որսում այս կամ այն խանութն առաջնորդելու, որտեղից իրենք էլ բաժին ունին ստանալու թէ գնողից և թէ վաճառողից: Դրանցից երեքը հրէաներ էին, երկուսը՝ բուլղարացիներ:

Արքայական կղզիներ:

Փամը երեքն էր, երբ մտայ Ղալաթիա: Անձրեւը դադարել էր արդէն: Տեսնելով Ոսկեղջիւրի ափին մի խումբ ընկերներ, դիմեցի այնտեղ և միացայ նրանց խմբի հետ Սկիւտար և Արքայա-

Վան կղզիներ ուղևորուելու: Յունական փոքրիկ շոգենաւը շուտով, անցնելով Ոսկեղջիւրը, մտաւ Բոսֆոր և ապա Մարմարա ծովը:

Մեր դիմացն է Սկիւտարը: Յամաք չ'պիտի իջնէինք, բայց այնքան մօտեցանք, որ ամէն ինչ տեսանելի էր և մարդկանց ձայները լսելի: Մեզ առաջնորդող գաւառի բացատրութիւններից կարելի է եզրակացնել, որ Սկիւտարն իսկապէս, որպէս Պօլսի հին մասը, սիրելի է ամէն մի տաճկի համար: Թէև մի առանձին կեանք ու կենդանութիւն չ'կայ այնտեղ, ինչպէս Ղալաթիայում և Պերայում, բայց և այնպէս տաճիկն առանձին հաճոյքով է ման գալիս Սկիւտարի խուլ փողոցներում, աղօթում իւր նախնեաց մզկիթներում, զբօսնում նոճիների հրաշալի անտառներում, որտեղ ամփոփուած են նրա նախնեաց շիրիմները: Որքան տարօնինակ է անցորդի համար այս ամէնը, այնքան էլ բնական և հասկանալի տաճկի համար:

Գաւառը ցոյց տուաւ մեզ նոճիների մի անտառ, ասելով. «հա՛ա այս մեր ամէնամեծ գերեզմանատունն է»: Մի քիչ հեռուից նա ներկայացնում է գոյնզգոյն գորգի ձև, որտեղ կան և միլիոնաւոր մեռեալներ: Այս մեռեալների թագաւորութիւնը իրեն լուրթեամբ, գունաւոր գերեզմանաքարերով հեռուից իսկ սարսափ է ազդում մարդու վրայ: Գաւառն աւելացրեց, թէ այստեղ միլենոյն փամանակ նրանց զբօսավայրն է և առանց սեռի և դասակարգի խտրութեան ամէնքն էլ զբօսնում են այստեղ:

Գաւառը ցոյց տուաւ մի այլ գերեզմանատուն, նոյնպէս շրջապատուած նոճիներով, ասելով, թէ այս էլ անգլիացւոց զօրքերի գերեզմանատունն է, որոնք ընկել են ռուս-անգլիական պատերազմի ժամանակ, 1854—1856 թուականներին: Այս գերեզմանատունը իւր գեղեցկութեամբ և կանոնաւորութեամբ տաճկական գերեզմանատան հակապատկերն է ներկայացնում: Այստեղից արդէն պարզ երևում են Արքայական կղզիները, որոնցից աւելի հեռու, երկնակամարին կպած, երևում են Փոքր Ասիայի բարձրաբերձ լեռները:

Արքայական կղզիները հրաշալի պատկեր են ներկայացնում ծովի վրայից:

Կղզիներից մի քանիսն իրենց ճոխ բուսականութեամբ, բնութեան գեղեցիկ տեսարաններով նմանում են Մարմարա ծովի մէջ բուսած մի փունջ ծաղկի: Հեռուից կղզիները թէև միացած են երևում, բայց իսկապէս փոքրիկ կղզիների մի խմբակցութիւն է (ընդամէնը 9 հատ), որ ընդհանուր անուամբ կոչւում են Արքայական: Հին հելլենացիք անուանում էին Դեմոնիզի, այսինքն ժողովրդական կամ հասարակական, ազգային: Յետոյ բիւզանդացիք կնքել են Պապադոմոնիզի, այսինքն քահանայական կղզիներ: Բայց երբ կղզիները ընկել են իշխանների կամ արքաների ձեռքը, նրանք էլ անուանել են արքայական կամ իշխանական:

Այս կղզիները բիւզանդական պատմութեան մէջ որոշ դեր են կատարել. եղել են ինչպէս

ուրախութիւնների ու զուարճութեանց վայր յատկապէս պալատականների ու արքայազունների համար, այնպէս էլ բանտ, որտեղ մահացրել են այս կամ այն յանցաւոր դքսին կամ պալատականին: Այստեղ մինչև անգամ զանազան թագաւորների և կայսրների աչքի լոյսից և գլխից զրկել են... Բիւզանդական յայտնի գործիչների և պատրիարքների համար երկար ժամանակ պատժարան է եղել: Հաւանականօրէն մեր Մեծն Ներսէս Հայրապետն էլ այստեղ պէտք է աքսորուած լինի:

Այս կղզիներից միայն չորսի վրայ բնակչութիւն կայ: Յայտնիներն երկուսն են — Հալկի և Պրինկիպօ կոչուածները, որոնք իրենց ճոխ բուսականութեամբ, եկւոր և նոյն իսկ մշտական բնակչութեան մեծամասնութեամբ պօլսեցիների նախնանք կարող են շարժել: Այս կղզիների վրայ ըստ մեծի մասին ապրում են եւրոպացիներ, հայեր, յոյներ, իսկ տաճիկներ շատ քիչ: Պրինկիպօ կղզու վրայ կայ և հայոց եկեղեցի: Այս կղզիներից մի քիչ հեռու կայ մի կղզի ևս, առանձնութեան մատնուած, որը կոչւում է Ինսիզադաւ (անմարդաբնակ կղզի):

Երկնքի վրայ ամպերը սկսել էին աւելի սևանալ և երբեմն հեռու հորիզոնում, ասիական լեռների բարձունքում, երևում էր մութ ամպերի միջից երկար տարածութեան վրայ կայծակի բեկ-բեկ երկայն շղթան: Մարմարա ծովը սկսել էր անհանգստանալ և տաշեղի նման օրօրել մեր նաւը, քամին սուլում էր, ցամաքի

եղերքները փոքրիկ նաւակները, կարծէք թէ, անգործութեան էին մատնուել: Ժամը եօթն էր, որ վերադարձանք Ղալաթիա: Բաժանուելով ընկերներէից, ուս աբեղայի առաջնորդութեամբ գնացի Ղալաթիայում գտնուած հայոց Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Նեղ, ծուռ ու կեղտոտ փողոցները սկսուեցին վերստին: Քսան ըռպէից յետոյ, շնորհակալութիւն յայտնելով աբեղային, հասայ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու բակը: Ի դէպ ասեմ, որ Պօլսում եկեղեցիները չեն փակուում:

Ժամերգութիւնը վերջացել էր, բայց դեռ աղօթողներ կային ներսը, երբ մտայ եկեղեցի: Այստեղ մի քանի վայրկեան մնացի անշարժ. կասկածում էի, չ'լինի՞ թէ մտել եմ օտար եկեղեցի, որովհետեւ առաջին հայեացքից չէր կարելի որոշել: Երեք մեծ կամարներ իրենց առանձին-առանձին սեղաններով միանում և կազմում են մի ամբողջութիւն: Սեղանները ցած, ժողովրդի համար նստարաններ դրուած: Մօտեցայ միջի սեղանին,—այնտեղ շարուած հայերէն գրքերը փարատեցին կասկածս:

Խնդրեցի եկեղեցի մտնող երիտասարդին, եթէ հնարաւոր է, կոչել ինձ մօտ հերթապահ քահանային: Մեծ եղաւ պարոնի դարմանքը, երբ խմացաւ, որ եկեղեցական է իրեն հետ խօսողը (ճանապարհորդական հագուստով էի): Շուտով ներս մտաւ եկեղեցի մի կարծահասակ, հասակն առած, բայց աշխոյժ քահանայ: Մի քանի հարց ու պատասխաններից յետոյ խնդրեցի առաջնորդել դէպի Ժառանգաւորաց դպրոց, որը գտնուում

է նոյն եկեղեցու բակում, դէպի աջ, նախ քան եկեղեցի մտնելը: Եկեղեցու մասին քահանան շատ բացատրութիւններ չ'տուաւ. միայն յայտնեց, որ այս եկեղեցին մօտ 15 տարի է, ինչ այսպէս միացրել են, առաջ ջուկ-ջուկ եկեղեցիներ էին, և ինչ որ ենթադրութեամբ կապեց Ղրիմի գաղթականների հետ:

Եկեղեցու բակում մեր խմբին միացաւ մի երրորդ քահանայ ևս: Մտանք Ժառանգաւորաց դպրոց (չորսդասեան): Նեղ, կեղտոտ ու հնացած աստիճաններով ելանք վերին յարկը, որտեղ և վարժարանի վերատեսչի հիւրասիրութիւնը վայելելուց յետոյ, դիտեցի բոլոր դասարանները, մատենադարանը, ֆիզիկանոցը և ուսումնարանի կտուրը, որ ծառայում է աշակերտների համար իբրեւ զբօսարան և մարզարան: Չէր կարող իկարկէ իւր ունեցածով պարծենալ այդ ուսումնարանը—իւր աղքատիկ մատենադարանով, ֆիզիկանոցով և այլ յարմարութիւններով, բայց եթէ մինչև այսօր էլ այդքան կարողացել են պահել, այդ էլ մեծ պարծանք է:

Ո՞վ է տուել հային մի խաղաղ անկիւն, որ կարողանայ զիտութեամբ պաղաքեբել իւր խղճուկ կեանքը: Միշտ հալածանք, ճնշումներ, ամէն քայլափոխում նիւթական և բարոյական հարուած, սահմանափակումներ և այլն: Այս դեռ բաւական չէ—պատմութեամբ, սրբագործուած ներքին երկպառակութիւն, անմիաբանութիւն, չկամութիւն, մեծամտութիւն, անափառութիւն, անհեռատեսութիւն... Այսօր իսկ մեզ բախտաւոր

կը համարենք, եթէ թողնեն մեր ձեռքին այն, ինչ որ մեր նախնիքներից ստացել ենք իբրեւ աւանդ...

Երկար ժամանակ մտքեր փոխանակելուց յետոյ, որոնց մասին այստեղ խօսելը դուրս է մեր նպատակից, հրաժեշտի ողջոյն տուի և վերոյիշեալ երիտասարդի ուղեկցութեամբ եկայ իմ օթեանը, որովհետեւ ժամը 8-ից յետոյ բոլոր դռները փակ պիտի լինէին:

Պերա:

Արեգակը մայր էր մտել, բայց խաւարը դեռ չէր ծածկել երկիրը: Ընկերներով բարձրացանք Պերա: Ղալաթիայից վեր տանող նեղ և քարքարոտ փողոցները միանում են Պերայի գլխաւոր փողոցի հետ, որը իւր շրջապատի զարդարանքներով շատ գեղեցիկ և ճաշակով է: Փողոցը մի վերստ երկարութիւն ունի և երկու կողմից էլ զարդարուած է գեղեցիկ շինութիւններով, խաւարներով և սրճարաններով: 4-5-6 յարկանի բնակարաններն էլ դէպի փողոց նայող լուսաւոր ու մեծ պատուհաններով և պատշգամբներով մի առանձին գեղեցկութիւն են ներկայացնում: Ղալաթիայի խառն ու անկանոն պատկերը միանգամից փոխւում է այստեղ:

Պերան իւր առևտրով, սրճարաններով, վաճառատներով, ճաշարաններով և թատրոններով ներկայացնում է մեր ժամանակի ճաշակի և պահանջների համապատասխան մի եւրոպական քա-

ղաք, իսկ Ղալաթիան իւր մանր չարչիներով, ծուռ, նեղ ու կեղտոտ փողոցներով՝ ասիական: Սակայն երկու քաղաքամասերն էլ իրենց ներքին կեանքով, նիստ ու կացով շատ չեն տարբերւում իրարից: Տաճիկների համար կեանքը միօրինակ է ամէն տեղ: Գուցէ այս կապ ունի այն հանգամանքի հետ, որ Պերան Ղալաթիայի շարունակութիւնն է կազմում և բազմաթիւ փողոցներով միացած է Ղալաթիայի հետ, — մի հանգամանք, որ կարող է մեծապէս նպաստել կեանքի միօրինակութեան:

Այլ է Պերայի գլխաւոր փողոցի շուրջն ապրողների կեանքը: Այստեղ եւրոպականութեան թունդ տեսակը խառնուած է ասիականութեան հետ: Փողոցով անց ու դարձ անող հոծ բազմութեան մէջ դուք յաճախակի կը տեսնէք եւրոպական տարազներ, կարմիր ֆէսերի փոխարէն՝ ցիլինդր և այլ ձևերի գլխարկներ: Այստեղ աւելի շուտ և հեշտ կարելի է բան հասկանալ և հասկացնել, քան Ղալաթիայում. այստեղ տաճիկն անգամ ֆրանսերէն է կոտրատում: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այստեղ բնակչութեան աչքի ընկնող մասը եւրոպացիներ են, շաբաթուայ ընթացքում մի քանի անգամ արտասովոր կենդանութիւն է տիրում:

Պերայի մեծ փողոցը սկսւում է ռուսաց դեսպանատնից և շարունակւում է մինչև վերջերս բացուած գերմանական զինւորական ուսումնարանը, որտեղից և փողոցը ճիւղաւորւում է երկուսի. մէկն անցնում է ռուսաց հիւանդանոցի

մօտով, իսկ միւսը տանում է դէպի սուլթանական պալատները: Վերադարձին ամբողջ փողոցը լուսաւորուած էր և այդ լուսաւորութեան ներքոյ տեսարանը գեղեցկանալուց դատ, կեանքը, կարծէք թէ, աւելի կենդանութիւն էր ստացել սովորականից:

Պերայի վաճառականութիւնը կենտրոնացած է ըստ մեծի մասին ֆրանսիացիների, անգլիացիների, աւստրիացիների, իտալացիների և վերջերս էլ գերմանացիների ձեռքը: Միւս ազգաբնակչութիւնները զբաղւում են մանր առևտրով: Յոյն չարչիներն ինչպէս այստեղ, այնպէս և ամբողջ Պօլսում, սոսկալի են. սրանց մօտ հրէան կորցնում է իրեն, զգում է իրեն խաբեբայութեան անընդունակ: Որ յոյներն ընդունակ են խաբեբայութեան, ես համոզուեցի Յունաստանում:

Հայ վաճառականների մասին սակայն ընդհանրապէս լաւ կարծիք ունի հասարակութիւնը: Պօլսի հայութիւնն աչքի ընկնող դեր է խաղում, քան յոյնը կամ հրէան. ապրում է իւր աշխատանքով, գերադասում է կրթութիւնը, յառաջդիմութիւնն ու հայրենասիրութիւնը: Կրակոտ, վառվռուն, աշխատասէր, հայրենասէր են ոչ միայն Պօլսոյ, այլ և ընդհանրապէս տաճկահայերը, ինչպէս տեսայ Զմիւռնիայում և նոյն իսկ Աթէնքում: Այս առաքիչութիւնների շարքում սակայն հաշոււմ են անվստահելի բարեխղճութիւն և փոփոխամտութիւն:

Հայի ընտանեկան կեանքի վերաբերեալ կարելի է դարձեալ պարծենալով ասել, որ իմ խօսակիցների կարծիքը կարող է պատիւ բերել

հային: Առանձնապէս առիթ եմ ունեցել լսելու մի քանի տեղացիների կարծիքը, որոնց մէջ բացի ռուսներից կային և տաճիկներ. ամէնքն էլ վկայեցին և խոստովանեցին հայի ընտանեկան սրբութիւնը, աւելացնելով, թէ բացառութիւնների մասին չենք խօսում: Իսկ յոյների մասին մասնաւորապէս իրենք յոյներն անգամ վատ են խօսում և իրենց ընտանեկան բարոյական կեանքը թունաւորուած ու աւերուած համարում:

Ընդհանուր ուշադրութեան արժանի է և այն երևոյթը, որ այստեղ եւրոպացիք առանձին ոգևորութեամբ և ջանքերով աշխատում են բազմապատկել իրենց կրթական հաստատութիւնների թիւը և մատաղ սերնդի կրթութեան ու դաստիարակութեան գործին ղեկավար հանդիսանալ:

Այս տեսակի դպրոցները, բացի զուտ կրթական նշանակութիւն ունենալուց, նպաստում են և եւրոպական տարրի զօրեղացման: Բացի այս հաստատութիւններից կան և անգլիական, ամերիկական, ռուսական և այլ կրօնական հաստատութիւններ, որոնց նպատակն է բնիկների, հրէաների և ուրիշների մէջ իբրեւ թէ տարածել քրիստոնէական գաղափարներ: Պերայում ևս կան սոյն նպատակով գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ սրճաբաններ, որտեղ քրիստոնէական գաղափարները տարածելու պատրուակով մարդիկ են որսում:

Սովսաների մզկիթը:

Յաջորդ օրը, որոշման համաձայն, պէտք է սուլթանական պալատներն այցելէինք, բայց չը

յաջողուեց: Սուլթանի տկարութեան պատճառով պալատ մուտք գործելն արգելուած էր, ուստի, թէև անձրև էր շաղում, Պերայում մի պտոյտ անելուց յետոյ, գնացինք սովտաների կամ դերվիշների մզկիթը, որը գտնուում է ռուսաց դեսպանատան դիմաց:

Դերվիշներին դուք պատահում էք Պերայում և Ղալաթիայում յաճախ: Նրանք իրենց առանձնայատուկ թաղիքից շինուած գլխարկով, շագանակագոյն, կանաչ և մոխրագոյն զգեստներով աչքի են ընկնում: Նոյն իսկ նրանց կարող էք պատահել փողոցի անկիւններում արևածաղիկ վաճառողների մօտ, ծալապատիկ նստած, ըստ մեծի մասին մաստակ ծամելիս:

Սովտաների աղանդի հիմքը ծածկուած է սրբազան աւանդութիւնների մթութեան մէջ կամ դիցաբանական երգերի մէջ: Սրանց կրօնական հանդէսները ներկայացնում են ժամանակը և տարուայ ամիսները և կամ մոլորակների պտոյտն արևի շուրջը: Կայ և մի այլ աւանդութիւն այդ աղանդի ծագման մասին. իբրև թէ Ալին, լսելով Մահմէդի յաղթութիւնները գեաւուրների դէմ, ուրախութիւնից խփեց ձիուն, որը և մի քանի անգամ պտոյտ եկաւ զարշապարի վրայ: Ահա մահմեդականների այս սրբի մի ակամայ շարժողութիւնը հիմք է ծառայում սոյն աղանդի, իհարկէ իսլամական կրօնին չհակասելով:

Աղօթարանի միջին մասը զլորածև վանդա-

կապատ է և ուղիղ մէջ տեղը կախուած՝ բիւրեղնեայ ջահը, իսկ վանդակապատի չորս բոլորը միւս աղօթաւորների համար: Մզկիթի երկրորդ յարկը, սեղանի տեղի ուղիղ դիմացի մասը, որն առանձնացած է բարակ պատերով, յատկացրուած է երգիչներին, իսկ երգիչների օթեակի աջ և ձախ կողմերը՝ տեղացիներին և օտարականներին,—այդտեղ էինք և մենք: Մզկիթը լիքն էր երկսեռ բազմութեամբ: Երգիչների խումբը, ըստ երևութին, մեզ հետ սպասողական դրութեան մէջ էր: Վերջապէս երևաց պահապանը և ճանապարհ բաց արաւ: Շուտով նոր սկսուած շուկը դադարեց և ամբոխը դրան կողմից ճանապարհ տուաւ շէյխին և մի քանի բոկորն սովտաների:

Շէյխը համարեա թէ ոչնչով չէր տարբերւում միւս սովտաներից, բացի գլխարկի վրայի սև կապից (զամբար): Երբ շէյխը հասաւ իւր տեղը, միւս սովտաները շէյխի աջ և ձախ կողմերում կանգնեցին կարգով, մի քանիսն էլ բարձրացան վերև և միացան երգիչների խմբին: Շէյխի մի նշանից յետոյ միւսներն անմիջապէս միաժամանակ գլուխները խոնարհեցին ի պատասխան շէյխի:

Մի քանի րոպէ տիրեց խորին լռութիւն և ապա լսելի եղան շատ մեղմ կերպով հնչուող խօսքեր, որ յետոյ, կարծէք թէ, միացաւ երգիչների ռնգային ձայնի հետ, ուժեղացաւ և ինչ որ դողդոջիւն և ախորժելի եղանակի փոխուեց: Այս միջոցին շէյխը և միւս սովտաները

ծնկաչոր նստեցին: Մի քանի ըոպէից յետոյ հնչող ձայնին միացաւ սրնգի մեղամաղձոտ ձայնը, որն իսկապէս ցնցող տպաւորութիւն գործեց ամէնքի վրայ:

Սրինգը իւր ոլորապտոյտ ելևէջներով, քաղցր ձայնով, կարծէք թէ, պատմում էր ինչ որ ողբալի, տխրալի բան: Հայրենիքի կարօտ սրտերը սկսեցին անսովոր բաբախել, նամանաւանդ երբ սրնգի ձայնը մեղմանում, օդի ալիքների մէջ մարում ու համարեա թէ անլսելի էր դառնում... Բայց մի ըոպէից յետոյ դարձեալ դղրդում, կարծեա թէ, բողբոլում, ճչում... Մօտ քսան ըոպէից յետոյ սրնգի ձայնին միացաւ թմբկի բառը և շարունակուեց մօտ 15 ըոպէ. սրինգը միշտ գանգատւում, վրգովւում, յուզւում էր, իսկ թմբուկը ջերմագին կերպով մասնակից լինում:

Թմբկահարի ձայնը հնչուելուն պէս շէյխն ու բոլոր սովտանները գլուխները խոնարհեցին դէպի գետին, երկու ձեռքի թաթերով զարկեցին յատակին և կանգնեցին: Շէյխը հագիւ նկատելի կերպով գլուխը դէպի առաջ շարժեց և դանդաղ քայլերն ուղղեց դէպի աջ: Միւս սովտանները, խորը գլուխ տալուց յետոյ, մի այլ սովտայի առաջնորդութեամբ յետևեցին շէյխին: Երբ շէյխը իւր առաջուայ տեղը հասաւ, — կանգնեց և լուց յետոյ, շարունակեց առաջուայ պտոյտը: Այս ծիսակատարութիւնը տևեց մօտ 10 ըոպէ, ապա ամէնքը բռնեցին իրենց նախկին տեղերը,

և վերստին լսելի եղաւ միայն սրնգի և թմբկի ձայնը:

Սովտանները, վայրկեանապէս իրենց վրայի սև զգեստները թողնելով և կանացի սալիտակ զգեստով ոտքի կանգնելով, աւագութեան կարգով մօտեցան շէյխին (շէյխը կանգնած էր անշարժ), խորը գլուխ տալով, շէյխի ձեռքը կամ շորը համբուրելով, անցան աջ կողմը և մի քայլ հեռանալով, սկսեցին պտոյտ դալ իրենց չորս կողմը, ինչպէս իլիկը: Հինգ ըոպէից յետոյ ամբողջ վանդակապատը լցուեց, եթէ կարելի է ասել, իրենց շուրջը պտտող մարդկանցով, — մի այնպիսի անսովոր և սարսափելի տեսարան, որ նայել անգամ դժուար է. մարդու աչքերը շփոթւում և գլուխը սկսում է պտտուել: Բայց զարմանալին այն է, որ այդ սովտանները ոչ միայն չեն թուլանում, ընկնում, այլ քանի զնում, այնքան ոգևորւում են: Մարդ երբեմն մոռանում է, որ սուրբ տեղ է գտնւում և մի խումբ աղօթողների է հանդիսատես:

Այս պտոյտը շարունակւում է մինչև նուագածութեան դադարումը. ապա ամէնքը կանգնում են իրենց նախկին տեղերը, վերստին իրենց վրայ առնելով սև զգեստը: Վայրկեանապէս լուրթիւնն ընդհատւում է շէյխը «սալամալիք»-ով: Միւսները, խորը գլուխ տալով, պատասխանում են. «ալի-ֆիւմ-սալամ»: Երեք անգամ կրկնելուց յետոյ, շէյխը կամացուկ քայլերով դուրս է գալիս:

Պօլսում այս տեսակի մզկիթներ շատ կան,

բայց ամէնից սարսափելին Սկիւտարինն է, որտեղ կրօնական շերմեռանդութիւնը հասնում է ծայրայեղութեան: Օտարների մուտքն այնտեղ արգելուած է: Ըստ երևութին, եւրոպական մասում տաճիկների բարձր մեղմացել է. սովտաները, որ աւելի խիստ պէտք է լինէին, մեզ սիրալիւր ընդունելութիւն ցոյց տալուց զատ, աշխատում էին, որքան կարելի է, մեր առաջ լաւ կատարել իրենց կրօնական ծիսակատարութիւնները ի փառս Ալլահի:

Թէ որ չափով սովտանների այս կրօնական արարողութիւնները նմանութիւն ունին մեր նախատօնականներին և թափօրներին և կամ նոյն ծագումն ունին, ժամանակի ընթացքում, տարբեր հանգամանքներում և պայմաններում ձևափոխութեան ենթարկուելով և այլն,—որոշակի ասել զժուար է: Դրա ուսումնասիրութիւնը թողնում ենք արևելեան պատմութեամբ զբաղուող մասնագէտներին: Բայց հաստատապէս կարող եմ ասել, որ եղանակները ոչ թէ մօտաւորապէս նման են, այլ շատ տեղեր ուղղակի յիշեցնում են առանց յաւելումների մեր շարականների վերջաւորութիւնները. «Լոյս զուարթի» շատ կտորներ, նամանաւանդ «Նեկալքս» և ապաշխարութեան օրերին, յատկապէս մեծ պահին երգուելիք ստեղծները, տաղերը...

Վատ չէր լինի, եթէ միջոց և հնարաւորութիւն տրուէր յատկապէս հայի հոգուն յատուկ և հայ մտքի եղանակաւոր ստեղծագործութեան արուեստի ուղն ու ծուծը հասկացող մեր տա-

ղանդաւոր երաժշտապետ Կոմիտաս վարդապետին շրջակայելու ու հիմնական ծանօթութիւն ձեռք բերելու արևելեան եղանակների մասին, որովհետեւ մեր եղանակները խորը կերպով ազդուել են նրանցից այն բնական պատճառով, որ Հայաստանը դրացի է նրանց և պատմական անցելու միշտ նրանց հետ է գործ ունեցել: Որպէսզի մեր բուն ժողովրդի մտքի եղանակաւոր ստեղծագործութիւնն անջատենք միւսներից, պիտի անպատճառ մերից զատենք այն, ինչ որ գլխաւորապէս պարսկական, արաբական, ասորական, բաբելական, յունական, տաճկական, քրդական են: Հայր Կոմիտասը ամէնայարմարն է, որովհետեւ ծանօթ է եւրոպական երաժշտութեան և միակն է հայկական ժողովրդական երաժշտութիւնը ճանաչելու և ընդօրինակելու նուրբ ընդունակութեամբ:

Մարմարա ծովը եւ Հելեսպոնոս:

Արեւ մայր մտնելու վրայ էր: Մենք Պօլսին հրաժեշտ պիտի տայինք: Մեր չորս կողմի գոյնգոյն տները, Բոսֆորի հրաշալի ափերը, մինարէթների գմբէթներն ու ամբողջ Պօլսը մի հրաշալի և չքնաղ պատկեր էին ներկայացնում: Շոգենաւն աննկատելի կերպով մտաւ Մարմարա ծովը: Պերան և Ղալաթիան այլ ևս չէին երևում: Մեր ձախ կողմն են Սկիւտարը և Արքայական կանաչագորդ կղզիները, որոնք Մարմարա ծովի մէջ բուսած փնջի էին

հման: Մեր ետեից Բուզուրլու կոչուած լեռը վրանաձև փռուել էր Բոսֆորի վրայ: Եւրոպական անփում եօթըգմբէթով ամրոցը դեռ երկար ժամանակ ցոյց էր տալիս մեզ իւր պատերը, սակայն միայն անցեալի գոռոզ յիշողութիւններով: Մեր դիմացը հեռու տարածւում էր կապուտակ անծայր ծովը: Ծովն ու երկինքը գրկախառնուել էին: Ասիական լեռների բարձունքում խաղում էին արեգակի ճառագայթները: Դիչ ժամանակից յետոյ Պօլիսն արդէն չէր երևում: Այլ ու ձախ կողմից հորիզոնը ընդգրկուած էր լեռների շղթայի հետ և ձախակողմեան սարերի ետեից գիշերուայ թաղուհի լուսնեակը կամաց-կամաց բարձրանում էր...

Պօլսից մեր շոգենաւով եգիպտոս էր վերադառնում մի բարձրահասակ նեղր եւրոպական տարազով, բայց կարմիր ֆէսով: Դէպքն այնքան սև էր, որ դժուար էր կուպրից տարբերել: Սև աչքերը դէմքի սևութեան միջից այնքան հետաքրքիր ու արտայայտիչ չէին: Տարօրինակ էին զլխի սև ու գանգուր մազերը և սպիտակ մեծմեծ ատամները: Երկար ժամանակ մեր հարց ու փորձերն անպատասխան էին մնում: Յետոյ պարզուեց, որ այդ նեղրը եգիպտոսի խեղիւի (եգիպտոսի կառավարիչ) ներքինիներից է, որը իւր մեծի աղջիկները ամարանոցից բերել է Պօլիս (իրեն պատմելով): Սա էլ իւր տեսակի ստրուկ էր. թէև ընդամենը 24 տարեկան, բայց այս տեսակի արհեստ սովորել է մանկութիւնից: Նա ուրախ էր, գուարթ և բարի:

Կային նաև մի քանի տաճիկներ, իրենց ընտանիքներով, որոնք մինչև վերջն էլ շոգենաւի այս կամ այն անկիւնում կուչ եկած մնացին: Իսկ կանայք մինչև վերջն էլ ծածկած պահեցին իրենց դէմքերը, նոյն իսկ խօսելու և ուտելու ժամանակ:

Մեր շոգենաւն արագ կտրեց Մարմարա ծովը և երբ անցաւ Մարմարա կոչուած կղզու մօտով, դիմաւորեց մեզ Հելլեսպոնտոսի թարմ, հով և զովարար բամին: Մի քանի ժամ ևս—ահա մեր դիմացը, եւրոպական ցամաքում, մի քանի բլուրների վրայ փռուած է տաճկական քաղաքը, որի մինարէթների գմբէթները այգիների միջից դէպի վեր են նայում: Քաղաքի ամբողջ պատկերը լուսնեակի տակ երևում է բլրակների շրջանակի մէջ որպէս մի հրաշալի պատկեր: Եւրոպական և ասիական ցամաքներն այստեղ սեղմում են ջուրը, այնպէս որ երկու կողմի ցամաքներն էլ պարզ տեսանելի են դառնում:

Գիշերային խորհրդաւոր լուսնեան մէջ օսմանեան այս քաղաքը լուսնի աղօտ լուսաւորութեան տակ հանգստանում էր: Ծառերի ստուերով ծածկուած շէնքերից աւելի բարձր, դէպի երկինք նայող մինարէթների գմբէթից, այդ խորհրդաւոր լուսնեան միջից հնչուեց մուլլայի ձայնը:

Գիշերային մթութեան միջից հնչուող այս ձայնը ճշմարիտ որ խորապէս տպաւորում է մարդու վրայ: Բայրօնն իսկ իւր ճանապարհորդութեան ժամանակ, երբ նրա բանաստեղծական խորհրդածութիւնները հանգիպեցին այստեղ

մուլայի գիշերային երգեցողութեան, ենթարկուեց այդ խորհրդաւոր ոյժին: Այդ ոյժը, որի հիմքը կրօնն է, որ գործ ունի ըստ մեծի մասին մարդու հոգեկան աշխարհի հետ և պէտք է ներգործէ մարդու երեւակայութեան վրայ ու մեղմացնէ կրքերը, աւելի յարմար և խորհրդաւոր ժամ չէր կարող ընտրել: Այդ մելամաղձոտ ձայնը, մթութեան միջից, ահագին բարձրութիւնից հնչուելով, իրօք որ ներգործում է ինչպէս տաճկի, այնպէս և ամէն մի լսողի երեւակայութեան վրայ:

Երգիչը գմբէթի վրայ առաջին անգամ կանգնում է քապէ կամ քապէ կոչուած քարի վրայ, որը շինուած է Մեկկայի այն սև քարի ձևով, որի վրայ Աբրահամը զոհ բերաւ, սրանց կարծիքով, ոչ թէ Իսահակին, այլ Իսմայէլին: Երգչի կոչը հետևեալն է. «Մեծ է Աստուած, բացի Աստուծոց ուրիշ Աստուած չ'կայ, իսկ Նրա միակ մարգարէն Մահամմէդն է»: Այս երգելոց յետոյ մի պտոյտ է անում մինարէթի շուրջը և վերստին կոչում հաւատացեալներին. «Եկէք տաճար, եկէք աղօթելու»: Մարգարէի օրէնքով, հաւատացեալներն օրական հինգ անգամ պէտք է աղօթք կարդան (նամազ):

Սեօնը հաղորդում է (Tableau général de l'Empire Ottoman), թէ Մահամմէդի նախագահութեամբ կազմուած ժողովում շատ երկար ժամանակ խորհրդակցել են աղօթքի կոչելու ձևի մասին: Դրօշակները, զանգակները, կրակը, փող փչելը և այլն, որպէս աղօթողներին կոչելու միջոց, մերժուել են այն պատճառաբանութեամբ,

թէ այդ ամէնն էլ սրբութեան անարժան միջոցներ են, այլ և յատուկ են քրիստոնեաներին, կրակապաշաներին, խորայէլացիներին և այլն: Վերջապէս մի գիշեր Մարգարէի աշակերտներից մէկը տեսնում է մի հրեշտակ կանաչ հագուստի մէջ, նստած կտրան վրայ, սրբազան կոչով աղօթքի հրաւիրելիս: Ահա այս տեսիլքը Մահամմէդի աշակերտն աւելի ճոխացրած պատմեց իւր ուսուցչին: Մահամմէդը հաւանեց այդ ձևը և սահմանեց, ազանը, որպէսզի աղօթքի ժամերին մինարէթները գմբէթից երգիչը կրկնէ հրեշտակի խօսքը:

Դարդանելի ներուց:

Երկու ժամից յետոյ մենք արդէն Դարդանելի նեղուցումն էինք: Ծովը շատ խաղաղ էր, լուսինն էլ դեռ մեղմ փայլում էր կաթնանման իւր լուսով: Հելեսպոնտոսի մի մասը և Դարդանելի նեղուցը ներկայացնում են Բոսֆորի այն պատկերը, երբ դեռ բնութեան զարդ կազմող ծառերը կենդանութիւն չէին տալիս Բոսֆորի ափերին. միայն տեղ-տեղ նոճի անտառները, տարածուելով եւրոպական և ասիական ափերով, աւելի շքեղացնում էին բնութիւնը:

Ինչպէս Բոսֆորում, այնպէս և այստեղ ջրի հոսանքն ունի իւր առանձին քմահաճոյքը: Մեղմ ալիքները, երբեմն բարձրանալով ջրի մակերևոյթից, տաշեղի նման օրօրում էին շոգենաւը և երբեմն էլ զարմանալի և զարհուրելի տեսարան ներկայացնում, մանաւանդ երբ շոգենաւը ընկնում

էր հիւսիսից և հարաւից իրար դէմ ելնող ալիքներէ մէջ:

Շուտով մենք հասանք Դարդանելի նեղուցի այն նեղ մասը, որտեղից Լեանդըրը ձմեռ ժամանակ, յաջողութեամբ լողալով, կտրեց, անցաւ ամբողջ նեղուցը Հերային տեսնելու: Բայրօնը, կամենալով գէթ երեակայութեամբ միանալ նրանց ընկերութեան, ինքն էլ փորձեց, լողալով անցաւ միւս ափը և սաստիկ մըտեց: Այնուհետև նա մինչև վերջն էլ իւր ոտանաւորների մէջ գանգատուում էր, թէ «այսպէս թէ այնպէս, Լեանդըրը էլի այս ամէնի փոխարէն ջերմացաւ Հերայի գրկում, իսկ ես մըտելուց սաստիկ ջերմ ստացայ և մինչև գերեզման տանջուեցի»:

Տրոյեա:

Այս վայրը յիշեցրեց ինձ այն նշանաւոր ճանապարհորդներին, որոնք հեռու Յունաստանից խուռներամ բազմութեամբ դիմել են այս կողմերը և ամբողջ 10 տարի պատերազմել մի կնոջ յափշտակման պատճառով: Ըստ Հոմերոսի, այս վայրը Տրոյեան է, որը անամայից բորբոքում է մարդու երեակայութիւն, երբ նա տեսնում է իւր աչքի առաջ այդ բաց դաշտը իւր խաղերով, իւր այցելու հերոսներով: Սա այն երկիրն է, ինչպէս անմահ Գէօթէն է ասում, որ բնութիւնը ստեղծել է փառքի համար: Ո՞վ մեզանից դեռ աշակերտական սեղանի վրայից չի խորհել այս ափերի մասին, ո՞վ չի միացել Աքիլլէսի խմբին, ո՞վ չի ծերունի Պրիա-

մոսի հետ ողբացել Հեկտորի դիակի վրայ...

Ահա մեր առաջ, փոքրիկ հրուանդանի վրայ, սալիտակին են տալիս մարմարեայ տաճարի հետքեր, որտեղ է և Այեաքսի շերիմը: Այս տաճարը քանդել է ոմն Դարդանել-փաշա, հիմնուելով Կալիսաս քուրմի գուշակութեան վրայ, որը Այեաքսին յանցաւոր ճանաչելուց զատ նրա անձնասպանութիւնը համարել է ճակատագրի գործ: Փաշան, նրա յիշատակը ոչնչացնելու համար, կործանեց այդ տաճարը և նրա մարմարեայ սիւներից կամուրջ կանգնեցրեց: Սեպէյեան կոչուած հրուանդանի մօտ, Հոմերոսի պատմածի համաձայն, առաւօտեան արշալոյսի հետ խաղողի այգիների մէջից ողջունում են հերոսութեան և բարեկամութեան—Աքիլլէսի և Պատրոկլէսի արձանները:

Մի ժամից յետոյ այս ամէնը չքացաւ մեր տեսողութիւնից և Իդա ու Գարգարա լեռները ծածկեցին Տրոյեան դաշտը: Այս վայրկեանին էր, որ ծովի մակերևոյթից ամպի մի կտոր, որ մինչև այդ ժամանակ քնած էր ծովի վրայ, կարծէք թէ, արշալոյսին դիմաւորելու ելաւ և, ծածկելով յիշեալ լեռները, որտեղից չաստուածները դիտում էին յունաց և տրոյեացւոց կռիւը, խլեց մեր տեսողութիւնից այդ ստեղծագործութեան վայրը:

Արեիքեալ:

Մարմարեայ հանքերով և խաղողի այգիներով հարուստ Տենեդոս կղզին մեր ձախ կողմը

Թողնելով, մտանք Արշիբեկալ: Ոչ մի տեղ ծովի մակերևույթն այնքան բազմատեսակութիւն չի ներկայացնում, որքան Արշիբեկալը. իւրաքանչիւր կէս ժամից կղզիներ, թերակղզիներ ողջունում էին մեզ: Իզուր չեն Արշիբեկալի կղզիների բազմութիւնը համեմատել երկնքի վրայ փռուած աստղերի հետ:

Մեր շոգենաւը սլանում էր հրաբխային Լիմնոս կղզու մօտով, իսկ հեռուում, Լիմնոս կղզու ուղղութեամբ, երևում էին արեգակի ճառագայթներով ոսկեզօծուած Աֆօնի բարձրաբերձ լեռները: Սա այն տեղն է, որ նկարիչների վառ երևակայութիւնը կամեցել է Մակեդոնեան մեծ հերոսի համար ամբողջ լեռնն արձան դարձնել: Անկասկած այդ ահռելի լեռնարձանը համապատասխան կը լինէր իւր հերոսի անուան, ոտքի տակ ունենալով երկիրը, իսկ գլխից վերև, որպէս պսակ, միայն ամպերը: Այս լեռնն ունի և մի այլ պատմական նշանակութիւն. քրիստոնէութեան առաջին դարերում եղել է հաւատացեալների ապաստանարան: Այժմ էլ հին և նոր վանքեր և կրօնական միաբանութիւններ կան:

Մեր շոգենաւն, առաջ սլանալով, Լիսբոս կղզին (այժմեան Մետիլինէ) թողեց իւր ձախ կողմը և մօտեցաւ բուսականութիւնից զուրկ և լերկ ժայռերով հարուստ Խիօս կղզուն: Այս կղզին հռչակաւոր Կանարիսի հայրենիքն է, որի 1824 թ. տաճիկների դէմ վարած կռուում ցոյց տուած քաջագործութիւնների մասին ոչ միայն տեղացիներն, այլ և օտարները հիացմունքով

են խօսում: Պատմում են, թէ իսպառիոտները պարծենում են ոչ միայն այդ հերոսով, այլ և իրենց կանանց օրինակելի քաջութեամբ: Ասում են, թէ այդ կռուի ժամանակ մի կին թշնամու նաւերի մօտից լողալով անցել է իւրայինների մօտ: Կան մարդիկ, որոնք հաւատում և ցոյց են տալիս այն ժայռը, որի բարձունքից երեք հարիւր կանաք, թշնամու ձեռքը գերի չ'ընկնելու համար, զաւակներին կրծքին սեղմած, նետուել են ծովի փրփրադէզ ալիքների մէջ:

Զմիւռնիա:

Մեր շոգենաւը, Խիօս կղզին աջ կողմը թողնելով, սլացաւ դէպի Զմիւռնիա, դէպի անմահ Հոմերոսի հայրենիքը: Թէև դրականապէս յայտնի չէ, թէ ո՞րն է Հոմերոսի հայրենիքը, բայց Զմիւռնիան էլ այն եօթը վիճողներից է, որոնք Հոմերոսի հայրենիք լինելու պատուին են ուզում արժանանալ (Զմիւռնիա, Բոդոս, Կոլոֆոն, Սալամինա, Խիօս, Արգոս և Աթէնք):

Մենք դեռ Արշիբեկալումն ենք: Հեռուում երևացող բարձր լեռներից փչում էր թարմ և զովարար հովը: Ծովը—երկնքի և ամպերի այս մշտական հայելին—շարունակում էր հանդարտ օրօրել մեր նաւը: Հեռուից եկող քամին երբեմն, մեծ-մեծ ալիքներ խլելով ծովի մակերևույթից, զարկում էր շոգենաւին և խռովում ընդհանուր խաղաղութիւնը: Երբեմն էլ երկու միմեանց հակառակ հողմեր հարաւից և հիւսիսից լեռնացած ալիքներով մօտենում և զար-

նուում էին իրար և յաղթող հերոսը մեր նաւին իւր յաղթութեան աւետիսն էր բերում:

Երկիւղի զգացումն այլևս անհանգիստ չէր անում ինձ: Նաւը, ծովը իւր հողմերով, ալիքներով ու երևոյթներով մի այլ խորհրդածութեան մէջ էին ձգել ինձ: Մտածում էի, նման չէ՞ արդեօք մեր կեանքն այս նաւին: Մարդկային կեանքն էլ մի անսահման ծով չէ՞, որի վրայ հողմերի, փոթորիկների միջով լողում, սլանում է մեր կեանքի նաւը դէպ յառաջ, ծովի անհունութիւնը, չիմանալով սակայն, որտեղից է գալիս և ուր է գնում...

Շոգենաւն առաջ էր ընթանում: Մեր շրջապատի լեռները, կարծէք թէ, ծովից բարձրանալով, միանում էին երկնքին, փակելով շրջապատի հորիզոնը: Արևի ճառագայթներն էլ, թափանցելով ջրի մէջ, մի առանձին փայլ էին տալիս ծովին:

Ահա և ծխի ամպով ծածկուած Զմիւռնիայի նաւահանգիստը, նրա շարունակութեան վրայ, լեռան ստորոտում և լանջում, փռուած տները, լեռան բարձունքում երևացող բիւզանդական շրջանից մնացած բերդի բեկորները, Զմիւռնիայի գեղեցիկ տեսարանը, ծովը, շրջակայ հեռաւոր լեռները, շրջապատի ծառաշատ ու կանաչազարդ դաշտերը,՝ ձորերն ու բլուրները, քիչ թէ շատ եւրոպական ճաշակով շինուած տները, խաչաւոր զանգակատները, գմբէթաւոր մեջիղները և այլն հարաւային արեգակի լուսաւորութեան տակ

բաւական դիւթիչ տպաւորութիւն են անում:

Շոգենաւը կամացուկ մօտեցաւ նաւահանգըստին: Խուռն բազմութիւնն անց ու դարձ էր անում ամէն կողմ: Սրանց կարմիր ֆէսերը, արևից այրուած դէմքերը, տարազը թէև յիշեցնում էին պօլսեցիներին, բայց ընդհանրապէս եւրոպական ճաշակն էր թագաւորում այստեղ:

14-դ դարում խաչակիրները վերցրին Զմիւռնիան: Այդ ժամանակից էլ մինչև այսօր այդ քաղաքը ինչպէս եւրոպացիների, այնպէս էլ հայերի, հրէաների, յոյների համար մատչելի դարձաւ և դրանց շնորհիւ էլ իւր արտաքինով և տնտեսական ներքին կեանքով նա կարող է մրցել մեծ քաղաքների հետ: Քաղաքի ազգաբնակչութիւններն ապրում են զատ-զատ: Ֆրանսիական, գերմանական, հայոց, յունաց, հրէից թաղերը քաղաքի կենտրոնական մասումն են, իսկ տաճիկներն ապրում են քաղաքի ծայրերում, շատ խղճուկ բնակարաններում:

Նախ քան Զմիւռնիա հասնելը, ուսուցչապետ Լեպպերը շոգենաւում մի դասախօսութիւն էր կարդացել Զմիւռնիայի բնակիչների մասին: Յարգելի ուսուցչապետը, ընդարձակելով իւր ասելիքը, երբ խօսքը հայերի մասին էր, յիշեց, թէ Զմիւռնիայում այժմ ամէնաաչքի ընկնող տարրը իւր աշխատութեամբ, վաճառականութեամբ, ուսումնական և բարեգործական հաստատութիւններով հայն է: Քաղաքի այն մասը, որ հայոց թաղ է կոչւում, աչքի է ընկնում իւր ճաշակաւոր շէնքերով, հարուստ խանութներով,

մաքուր փողոցներով:

Որովհետև մեր շոգենաւը միայն վեց ժամ պիտի կանգնէր այստեղ, շտապեցինք հնարաւոր եղածի չափ պտտել քաղաքը: Առաջ գնալով նեղ ու ծուռ փողոցներով, տաճկական և հրէական շուկաների մօտով, որտեղ տօթի և օդի նեխուած լինելու պատճառով կանգնելն անհնարին էր, բարձրացանք դէպի վեր, դէպի բիւզանդական Գաղիքէ-դալասի կոչուած բերդը, որտեղ մեզմ գեփեւոր մի քիչ հովութիւն բերաւ...

Բերդը ներկայ դրութեամբ միայն աւերակների մի կոյտ է ներկայացնում. հաւանականօրէն գօրանոց պէտք է եղած լինի: Աւերակների բարձրութիւնից մեր շրջապատի տեսարանը, ներքեում ծովը և քաղաքը իւր եռացող կեանքով, հեռում երևացող լեռներով և այլն, աւելի հետաքրքիր էր և բանաստեղծական: Անհաւանական չէ, որ հնում մուսանները բանաստեղծներին այցելած լինին և այստեղ...

Դարձին փոքրիկ ձորակով իջանք դէպի Մելէսա կոչուած գետակի երկու եզերքը միացնող կամուրջը: Այս գետակն այն պատմական գետակն է, որը ծնել է իւր ափերում մեծ հագներգուին (Մելէս աստուածը համարւում էր Հոմերոսի հայր. Melisi genetes — ծնունդ Մելէսի): Եթէ այս ճիշտ էլ չ'լինի, բայց Հոմերոսը եղած պէտք է լինի Ջմիւռնիայում: Մինչև այսօր էլ ցոյց են տալիս այն քարայրը, որտեղ ըստ աւանդութեան այցելում էր Հոմերոսին իւր մուսան: Հին բնական քարայրին այժմ փոխարինում է

արհեստականը: Քարայրի չորս թղորը տիրում է խորին լուսթիւն, միայն անտրտուն ըզխում է Դիանայի աղբիւրը (այս աստուածուհու մասին Հոմերոսն ունի մի օդա — փառաբանական երգ): Կարելի է ասել, որ Ջմիւռնիացիք մոռացել են արդէն մեծ բանաստեղծ, ոգեշունչ կոյրի յիշատակը, որ չտեսնուած ոգևորութեամբ հնում տօնում էին:

Քարայրից մի քիչ հեռու ցոյց տուին այն լողարանների տեղը, ուր զովանալու էր զալիս Դիանան: Եւ ահա այն տեղը, դէպի ուր մի ժամանակ ոչ մի մարդկային հայեացք չէր կարող դառնալ, այժմ դարձել է կեղտոտութեան և ճահիճների վայր: Այս տեղը յիշեցրեց ինձ մեր Աստղիկ աստուածուհու լողարանները Մշոյ դաշտում, որ նա յաճախ մշուշով էր ծածկում իւր մերկութիւնն անհամեստ աչքերից սքողելու համար:

Թողնելով բանաստեղծութեան և դիցաբանութեան վայրը, շարունակեցինք ճանապարհը: Ուղտերի կարաւանների երկար շարքերը յաճախ ահագին ժամանակ էին խլում մեզմփց փողոցի մայթից միւսն անցնելու ժամանակ: Ուղտերի պարանոցից կախուած հնչող զանգակները, ուղտապանների մորթի զլխարկները, սև դէմքերը, տապանների մորթի գլխարկները մի այլ տեսակի ներդաշկեղտոտ հագուստները մի այլ տեսակի ներդաշկեղտութիւն էին ներկայացնում: Մենք արդէն նակութիւն էին ներկայացնում: Մենք արդէն զալիս էինք այն ուղղութեամբ, որ մտնենք հայոց թաղը, սակայն յանկարծ լսելի եղաւ շոգե-

խնամուում են երկու սեռից էլ: Հիւանդանոցն ունի մի քանի բաժանմունքներ՝ խելագարների, ծերերի, կոյրերի, կաղերի համար: Ունի նոյնպէս բարձրագոյն կրթութեամբ սեպհական բժիշկ իւր օգնականով և դեղատնով: Հիւանդանոցին կից կայ նաև Ս. Լուսաւորչի անունով մի մատուռ:

Զմիւռնիայում յայտնի է նոյնպէս Հռիփսիմեան կոչուած վարժարանը, որտեղ սովորում են 240 օրիորդներ: Այս դպրոցի հիմնադիրն է Զմիւռնիացի տիկին Հռիփսիմէ Կոստանեանց: Ապա երկու որբանոց — տղայոց և օրիորդաց (հիմնադիր Ներսէսեանց) և մի մանկապարտէզ (հիմնադիր Նսայեան), նաև քաղաքի շրջակայքում մի քանի հայկական գիւղեր:

Զմիւռնիայում կայ հայկական տպարան և լրագիր («Արևելեան Մամուլ»):

Զմիւռնիան այնքան հարուստ է պտուղներով, որ մեծ քանակութեամբ թուզ, խաղող, դեղձ և այլն արտահանում է Պօլիս, Ռուսաստան և այլն տեղեր: Շուկան զարմանալի տեսարան էր ներկայացնում. խառնիճազանճ ամբոխը դէպի ամէն կողմ անց ու դարձ էր անում. ամէն կողմից աղաղակ, շուկ, վաճառողների և գնողների ձայնը անցորդներին խլացնելու չափ: Հրաշալի է այստեղ թուզը առաւօտեան ցողով սրսկուած:

Զմիւռնիայի շուկան թէև այնքան բազմամարդ չէ, որքան Պօլսինը, բայց հետաքրքիր է իւր բազմացեղ մարդկանցով: Աշխարհի ամէն

ծայրից մարդ կարող էք գտնել այստեղ. դէպի արևելք գնացողները այստեղով են անցնում:

Տեղացի բնակիչներից ամէնաանախանձելին տաճիկներն են: Սրանց կեանքը, ինչպէս ամէն տեղ, մի առանձին հետաքրքրութիւն չի ներկայացնում, թէև պայմանները շատ նուաշատուր են յառաջադիմելու նկատմամբ: Աշխատասիրութիւնը ստորին աստիճանի վրայ է. նրանց անտարբեր սառնութիւնը, որ Վոյլտերը կոյր փիլիսոփայութիւն է կոչել, միմիայն ծուլութիւն է, իսկ անվերջ ու իբրև թէ խորհրդաւոր լուծութիւնը — յիմարութիւն:

Տաճիկը մինչև այսօր ապրել և ապրում է շատ անտարբեր կեանքով, և այս գրութիւնը, եթէ շարունակուի, դժուար թէ նրան մի լաւ բան տայ: Իւր ամբողջ կեանքը ծխախոտի ծխով ծածկելով, ոչ մի պայծառ մշտք, ոչ մի ազնիւ գգացմունք չի կարող զարթեցնել նրա մէջ, որովհետև նա անտարբեր է դէպի ամէն ինչ, դէպի անցեալն ու ներկան, նոյն իսկ ապագան:

Խմիչքներ գործածելը թէև իրենց օրէնքով արգելուած է, բայց, ինչպէս ինձ ասացին, շատերի համար գործածական է դարձել: Այս է Զմիւռնիայի տաճիկ յառաջադիմութիւնը:

Ապրելով քաղաքի վերին մասերում, նրանք ամէնակին չեն մասնակցում քաղաքի եռացող կեանքին: Աւելի անախանձելի պիտի լինի անշուշտ նրանց կանանց գրութիւնը, որոնք, ոտից մինչև գլուխ սևով ծածկուած, երբեմն երևում են փողոցներում և գերեզմանատներում:

Տեղական զօրքն աւելի տարօրինակ է, քան եթէ կարելի էր երեակայել. փողոցների անկիւններում թափուած, ըստ մեծի մասին տարբեր տարազներով. հագուստները կեղտոտ, ամէնքը կարմիր ֆէսով, երբեմն էլ բոկոտն:

Բացի տաճիկներից, Զմիւռնիայի միւս բնակիչների մասին ընդհանրապէս չի կարելի վատասել. ուսման և կրթութեան մէջ յառաջադիմում են. ունին դպրոցներ, հիւանդանոցներ, բարեգործական հաստատութիւններ, մամուլ և այլն:

Ինչպէս հայ, այնպէս և օտարազգի կանայք յետ չեն մնում լուսաւորութեան և յառաջադիմութեան գործում և աչքի են ընկնում իրենց արտաքոյ կարգի գեղեցկութեամբ: Բաւական է գէթ մի անգամ ներկայ գտնուել նրանց երեկոյեան խմբական դրօսանքներին և համոզուել, որ իրօք այս գեղեցիք սեռը մարմնացրած ունի իւր մէջ կազմուածքի այն հրաշալի ներդաշնակութիւնը, որ գեղեցկութիւն է կոչուում:

Կանանց խմբական դրօսանքները տեղի են ունենում քաղաքի ամէնագեղեցիկ և ծառաշատ մասում, այսպէս կոչուած Ծաղկի փողոցում. թէև այժմ այնքան էլ բնական և յարմար չէ այդ անունը, որովհետև այդ փողոցի եզերքներում ոչ թէ ծաղիկ, որից և փողոցը իւր անունն է ստացել, այլ և կանոնաւոր ծառեր չ'կան: Ծաղիկներին և ծառերին փոխարինում են ծառերով շրջապատուած ճահիճները:

Երեկոյեան դրօսանքն ժամանակ գեղեցիկ

սեռը երևում է ամբողջ պաճուճանքներով, ըստ մեծի մասին դէպի փողոց նայող պատուհանների առաջ և պատշգամբներում, ոմանք էլ փողոցում: Սրանք, կարծէք թէ, ուզում են հաստատել, որ այդ փողոցը իւր անունը ստացել է ոչ թէ մի ժամանակ իւր շուրջը փռուած ծաղիկներից, այլ իրենցից, որովհետև այդ փողոցի ամէնագեղեցիկ զարդարանքը իրենք են, ծաղիկների պէս փռուած ճանապարհի երկու եզերքում:

Այս ամէնին թարմութիւն և կենդանութիւն է տալիս մի քիչ հեռու երևացող աւազանը, որի շուրջ, ինչպէս ասում են, մի առանձին ոյժ և թարմութիւն է տալիս:

Պէտք է յիշել, որ փարիզեան մօդաները շատ շուտ են հասնում այստեղ, բայց Զմիւռնիացիք չեն մոռանում իրենց սեպհական կամ տեղական բաւական գեղեցիկ հագուստը: Հագնում են կարճ, ամբողջ կուրծքը ծածկուած կիսաթափանցիկ հիւսուածքով, բայց բաւականին լայն: Այս ճաշակաւոր հագուստի հետ նրանց քնքոյշ, թարմ, ներդաշնակ դէմքը, կախարդիչ, սև ու մեծ աչքերով, ուսերի վրայ փռուած սև մագերով, ներկայացնում է գոյնզգոյն ծաղիկների մի փունջ:

Արդէն մութը վրայ էր հասել, երբ մենք Զմիւռնիային «մնաս բարեալ» ասացինք: Մի քանի ժամից արդէն պայծառ լուսինը և փայլուն աստղերն էին թաղաւորում ծովի և ցամաքի վրայ:

Սուրբ Էջմիածնի իրաւասութիւնք:

Զմիւռնիան, որպէս վաճառաշահ քաղաք, ինչպէս օտարներին, այնպէս և հայերին շատ հին ժամանակներից յայտնի էր: Հայ աշխարհը շատ վաղ ժամանակներից, քաղաքական փոթորիկների ենթարկուելով, որոշեց գաղթականի տարագրով հեռանալ զանազան կողմեր գէթ նիւթական ապահովութիւն ձեռք բերելու: Զմիւռնիան էլ, վաճառաշահ և յայտնի քաղաք լինելով, չէր կարող անծանօթ մնալ հային և չ'մնաց: Թէ որպէսզից գաղթեցին հայերն այստեղ և յայտնի եղան վաճառականութեան մէջ, դրականապէս յայտնի չէ և վաւերական աղբիւրներ չ'կան. բայց սրանց սովորութիւններից և բարբառից ենթադրում են, որ գաղթած պէտք է լինեն Զմիւռնիա Պարսկաստանի և մեծ մասամբ Հնդկաստանի կողմերից հաւանականօրէն 13-դ. և 14-դ. դարերում:

Այս գաղթականները, Պարսկաստանում կամ Հնդկաստանում եղած ժամանակ Ս. Էջմիածնի իրաւասութեան տակ լինելով, Զմիւռնիայում էլ շարունակեցին պահպանել Ս. Էջմիածնի հետ ունեցած կապը, կառուցանելով այդ հոգևոր կապը պահպանող և միխթարութիւն պատճառող եկեղեցի: Տաճկաց թաղում մինչև այսօր էլ ցոյց են տալիս հայոց եկեղեցու և գերեզմանատան տեղը: Ըստ աւանդութեան, այս եկեղեցին շինուած է եղել Յովակիմ-Աննայի անուամբ:

17-դ. դարու սկզբին (1605), երբ նոր

գաղթականներ եկան այստեղ, ըստ երեւութին, հոգևոր զգացմանց նոր արծարծումն առաջ բերին հների մէջ և ամէնայն հաւանականութեամբ հիմնեցին նոր մեծ եկեղեցի: 1656 թ. արդէն յիշատակութիւն կայ, թէ հայերն այդ թուին երկու եկեղեցի ունէին. եթէ մէկը Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին է, միւսն էլ տաճկական թաղինը պէտք է եղած լինի:

Երկու եկեղեցի ունենալու անհրաժեշտութիւնն ապացոյց է, որ Զմիւռնիայում քանի զնում, այնքան բազմանում էր հայերի թիւը, որ և 17-դ. դարում մի քանի հազարների հասաւ: Անշուշտ այսքան բազմութիւնը հոգևոր իշխանութեան ուշադրութիւնից վրիպել չէր կարող, եթէ սակայն անողոք ժամանակը Ս. Էջմիածնի գլխին չ'կուտակէր իւր չարիքներն ու արհաւիրքները:

Ս. Էջմիածնի փոխարէն Պօլսի պատրիարքները ևս հնարաւորութիւն չեն ունեցել երկար ժամանակ այս գաղթականներին իրենց հովանաւորութեան տակ առնել, — երեւի այն պատճառով, որ Զմիւռնիայի գաղթականները աւելի մօտիկ են եղել Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հայերին և ունեցել են սերտ կապեր և կամ գուցէ Ս. Էջմիածնի իրաւասութիւնը չեն կամեցել փոխել ուրիշի հետ և ոչ մի դէպքում: Նոյն իսկ վերջերում Ս. Էջմիածնի հետ ունեցած իրենց հոգևոր կապն աշխատել են աւելի ուժեղացնել, մինչև որ վերջնականապէս Ս. Էջմիածնի Հայրապետները, թէ իրենց և թէ սուրբ Էջմիածնի վի-

ճակը մի քիչ բարեկարգելուց յետոյ, կանոնաւորել են իրենց յարաբերութիւնը Զմիւռնիայի հայերի հետ, բաւական երկար ժամանակ անխնամ թողնելուց յետոյ:

17-դ դարու կիսից սկսած արդէն Ս. Էջմիածնի Հայրապետները, որպէս իրենց իրաւասութեան ենթակայ վիճակ, ուղարկում են նուիրակներ, որոնք և կատարում էին առաջնորդական պաշտօն, անկախ միանգամայն Կ. Պօլսի պատրիարքի իշխանութիւնից, ճանաչելով միայն Ս. Էջմիածնի իրաւասութիւնը: Թէև Զմիւռնիայի այդ պատուիրակ առաջնորդները մանրամասն պատմութիւնը չ'կայ, սակայն անձանօթ չեն նրանց գէթ գլխաւորների անունները: Մենք միայն կը թուենք ամէնայայտնիները:

Առաջին անգամ առաջնորդական պաշտօնով յիշում է Յովսէփ վարդապետը (1661—1689) Ս. Էջմիածնի Յդիագար կաթողիկոսի օրով. 1688 երկրաշարժից յետոյ Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին նորոգողը պիտի լինի:

Ղազար Ջանկեցի, որ Զմիւռնիայի նուիրակութեան պաշտօնից 1738 թուին ընտրուեց ամէնայն հայոց կաթողիկոս, որը յայտնի է իւր մի քանի գրաւոր վաստակներով (Քրախս ցանկալի, Երգարան Ղազարու Ջանկեցույ, Ասուածադետս և այլն):

Աղէֆասնոյ արեպիսկոպոս Կ. Պօլսեցի, Ղարապառ: Սրա օրով 1743 թուին Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին վերստին նորոգուեց: Սա յիշում է Կարապետ Ունեցի կաթողիկոսի օրով

(1726—1729) Ս. Էջմիածնի աթոռակալ անուամբ և ապա Զմիւռնիայի առաջնորդ (տես Յակոբ Նալեան պատրիարքի 1745 թ. տպած «Մեկնութիւն նարեկի» յիշատակարանը): Յայտնի չէ, թէ երբ է թողել Զմիւռնիայի առաջնորդութիւնը, բայց յայտնի է, որ 1753 թ. ընտրուեց ամէնայն հայոց կաթողիկոս:

Սանակ եպիսկոպոս Քղեցի (Ահագին): Ինչպէս Կ. Պօլսեցի Աղէքսանդր Ղարապաշ կաթողիկոսի սոյն Սանակ եպիսկոպոսին ուղղած մի կոնդակից երևում է, 1755 թ. Ս. Էջմիածնի կողմից նուիրակ էր Զմիւռնիայում (այս կոնդակի մասին տես Աբրահամ Այվազեանցի «Յոնիական հայ գաղութին նահապետներէն») և նոյն թուին ընտրւում է Աղէքսանդր կաթողիկոսի յաջորդ, բայց անյայտ պատճառով չի գալիս Ս. Էջմիածին և չի օժուում: Կ. Պօլսի և Ս. Էջմիածնի միաբաններն էլ ընդհանուր համաձայնութեամբ 1759 թ. սրա փոխարէն ընտրւում են կաթողիկոս Յակոբ Շամախեցուն:

Աբրահամ եպիսկոպոս Ասապացի (1756—1764) — վարում էր Զմիւռնիայի առաջնորդութիւնը և ընկերակից էր Ս. Էջմիածնի Սիմէօն կաթողիկոսի: Սա ևս յիշում է որպէս գրասէր անձն: Մեծ ժողովրդականութիւն ունենալով, թէև կաթողիկոս ընտրուեց, բայց կամովին հրաժարուելով իւր ցանկութեան համաձայն, Սիմէօն կաթողիկոսի կողմից 1775 թ. նշանակուեց Տաթևի վանահայր և հիմնովին նորոգեց և ծաղկեցրեց այդ վանքը:

Ղուկաս Եպիսկոպոս Կարնեցի (1764—1780): Սրա պաշտօնավարութիւնը ամէնափայլունն է համարուում: Դեռ Կ.-Պօլսում ոչ մի վարժարան չը կար, երբ սրա օրով Ձմիւռնիայում բացուեց Ս. Մեսրոբեան վարժարանը, որը և մեծապէս հռչակեց սրա անունը... և վերջն էլ, 1780 թ., Սիմէօն կաթողիկոսի կամքի համաձայն, Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը ամէնայն հայոց կաթողիկոս ընտրեց: Կ.-Պօլսի Ձաքարիա պատրիարքի հակառակութեան պատճառով Ղուկասը խոհեմութիւն համարեց չ'գործադրել իւր կաթողիկոսական իրաւունքը, սպասելով, որ Կ.-Պօլսի հայերը ևս վաւերացնեն իւր ընտրութիւնը և Օսմանեան կառավարութիւնից հաստատութեան հրովարտակ հանեն: Երբ 1781 թուին Յովհաննէս Համադանցի պատրիարքն ուղարկեց այդ հրովարտակը, Ղուկասն արդէն սկսեց վարել իւր բարձր պաշտօնը մինչև իւր մահը (1799):

Գանիի Եպիսկոպոս (1797—1798): Սա իւր կամքի հակառակ Ձմիւռնիայի առաջնորդութիւնից Ղուկաս կաթողիկոսի կարգադրութեամբ նուիրակ գնաց Ռումելի: 1799—1800 թ. Կ. Պօլսոյ պատրիարք եղաւ, իսկ 1801 թ. ամէնայն հայոց կաթողիկոս ընտրուեց: Սրա դէմ էր, որ Դաւիթ Եպիսկոպոսը հակառակեց և ահագին վէճերի դուռ բաց արաւ: Վերջը այս վէճերի խնդիրը լուծուելով յօգուտ Դանիէլի, 1802 թ. մայիսի 25-ին Իւչ-Քիլիսէի վանքում վերջինիս յաջողուեց ամէնայն հայոց կաթողիկոսութեանս. օծումն ընդունելու:

Մարտիրոս Եպիսկոպոս Կեսարացի (1798—1810): Սա Ս. Էջմիածնի միաբան էր և Դանիէլ Եպիսկոպոսի տեղ առաջնորդ նշանակուեց Ձմիւռնիայի վրայ: Սրա ժամանակ ս. Մեսրոպեան վարժարանը զգալի յառաջադիմութիւն ցոյց տուաւ:

Բացի այս առաջնորդներից, Ձմիւռնիա եկել են 18-դ դարու կիսից նաև Երուսաղէմի կողմից նուիրակներ, որոնց նպատակը սակայն միայն դրամական օժանդակութիւն ձեռք բերելն է եղել Երուսաղէմի վանքի դրութիւնը բարւոքելու համար: Պատուիրակների թւումն է Պօղոս վարդապետ Ադրիանապօլսեցին, որը յետոյ Կ.-Պօլսի պատրիարք դարձաւ:

Ահա այս դրութիւնը շարունակուում է մինչև Պօլսեանիայի հաստատութիւնը, որով Ձմիւռնիան վերջնականապէս ընկնում է Կ.-Պօլսոյ պատրիարքի իրաւասութեան ներքոյ (տես. 1904 թ. Բիւզանդիոնի Արշակ Ալպօյաճիեանի «Առաջնորդութիւն Հայոց Իգմիրի» յօդուածը):

Գէլաի Պիրէյ:

Արևը բաւական բարձրացել էր, երբ մեր շողեհաւան անցաւ փոքրիկ կղզիների մօտով դէպի Աթէնքի Պիրէյ նաւահանգիստը: Ինչպէս ասում են, այդ կղզիներում են տեղաւորուած իպսարիոտները, ամէնայն հաւանականութեամբ իրենց Խիօս կղզին թշնամուն թողնելուց յետոյ: Ամէնքն էլ հիացմունքով են պատմում սրանց

հայրենասիրութեան մասին. հնայելով որ տա-
րազնաց են դարձել, հայրենիքից հեռացել և
խառնուել ուրիշներին հետ, սակայն հաւատարիմ
են մնացել իրենց ազգային սովորութիւններին,
ծէսերին, նիստ ու կացին:

Պատմում են, որ այստեղ է տեղափոխուել
Խիօս կղզու հերոս Կանարիսայի այրին, որը ոչ
պակաս հերոսուհի է եղել այդ պատերազմների
ժամանակ: Իսկ այստեղ տեղափոխուելուց յետոյ,
որպէս ճշմարիտ հայրենասէր, օրինակելի է
եղել միւսներին համար, խնդրելով և համոզելով
իւր տարազնաց քոյրերին այդ կրակով վառուել
և վառել իրենց զաւակներին:

Հայրենասիրութեան կրակը միշտ էլ գեղե-
ցիկ է և ցանկալի, բայց նրա փայլը աւելի
պարզ և մաքուր է երևում, երբ վառում է
յատկապէս կնոջ սրտի մէջ:

Մեր շողենաւր մօտենում էր Յունաստա-
նին,—այն երկրին, որտեղ ամէն մի անկիւն
պահել է հնութեան մի որևիցէ հետք, մնացորդ,
որտեղ ամէն մի քարի կտոր խօսում է իւր
հայրենիքի անցեալ փառքից: Սալամինա կղզին
թողնելով մեր ձախ կողմը, շողենաւր սլացաւ
գէպի Պիրէյ նաւահանգիստը: Քանի առաջ էր
գնում նաւը, մեզ շրջապատող լեռները զիմացի
հորիզոնը նեղացնում էին: Արեւը պայծառ փայ-
լում էր և լուսաւորում մեր զիմացի Պիրէյ նա-
ւահանգիստը. արդէն երևում էր Աթէնքի Ակրո-
պօլիսը: Աթէնքը թէև ամբողջապէս չէր երևում,
բայց երևացող մասն էլ հեռուից աւերակների

էր նմանում: Կէս ժամից մենք արդէն Պիրէ-
յումն էինք:

Նախ քան Պիրէյ հասնելը յունական թեր-
թերում կարգացել էինք, որ կառավարութիւնը
և ժողովուրդը սիրալիր ընդունելութիւն են
ցոյց տալու մեր խմբին, սակայն մեզ անյայտ
պատճառով ոչ միայն սիրալիր ընդունելութիւն
չ'տեսանք, այլ և վերին աստիճանի սառը և կաս-
կածելի վերաբերմունք ցոյց տուին: Նոյն իսկ
թերթերում սկսեցին մեր դէմ ծաղրական յօ-
դուածներ տպել: Մինչ այն աստիճան թշնամա-
կան էին այդ յօդուածները, որ ամանք պահան-
ջում էին փակել Աթէնքի բոլոր խանութները,
երբ էքսկուրսանսները Աթէնք մտնեն: Թերթե-
րում ծաղրում էին մեր ամէն մի շարժումը,
մանգալու ձեւը, բնագոյտում մեր գլխարկները և
այլն: Ծաղրի էին արժանանում ոչ միայն ուսա-
նողների, այլ և ուսուցչապետների գլխարկները:
(Մեր նախագահ ուսուցչապետ Տրուբէցկոյի
գլխարկը գնահատել էին 4000 ֆրանկ—մեր
փողով 1350 ռ.):

Բարեբախտաբար այս վերաբերմունքը եր-
կար չ'տեսնել: Կառավարութիւնը երկու օրից յե-
տոյ նոյն իսկ «Կանարիս» կոչուած շողենաւր
տոյն հայտնաբերութեան տակ, որով և զիւ-
ղրաւ մեր տրամադրութեան տակ, որով և զիւ-
րութիւն ստեղծուեց իրադրոճելու մեր ծրագիր-
ները և շրջելու Դէլֆիս, Ոլիմպիա, Կորնթոս և
այլն: Բացի այս, կառավարութիւնը Յունաստա-
նի բոլոր հնութիւնների և թանգարանների վե-
րատեսուչ գիտնական պ. Կաւադիասին նշանա-

Կեց առաջնորդելու հնութեան վայրերը: Աթէնքի հնագիտական ընկերութիւնն էլ իր կողմից նշանակեց պ. Նիկողայիդիսին:

Մի խօսքով, բացի Պիրէյի և Աթէնքի սառն ընդունելութիւնից, ոչ մի դժգոհութիւն չի կարելի յայտնել եղած միւս ընդունելութիւնների նկատմամբ: Ամէն տեղ կառավարութեան ներկայացուցիչները և ժողովուրդը ընդունել են քաղցրութեամբ և ճանապարհ դրել «գիտօ»-ներով (կեցցէ): Որ գիւղով անցել ենք, մեզ ընդունել են գիւղական տանուտէրը, ուսուցիչը և սիրալիւր կերպով ճանապարհ դրել:

Աթէնք:

Պիրէյից մինչև Աթէնք մօտ կէս ժամուայ ճանապարհ է երկաթուղով, որ անցնում է խաղողի այգիների միջով: Դեռ կիսով չափ կանգուն է Պերիկլեսի շինած այն պարիսպը, որը բաժանում է նաւահանգիստը քաղաքից: Յաճախ կրկնող պատերազմները, կարծէք թէ, գերեզմանատուն են դարձրել այս տարածութիւնը, որտեղ պահուելիս են եղել իմաստութեան գանձերը: Շրջակայ լեռների լանջերը ամբողջապէս ծածկուած են ձիթենու անտառներով: Աթէնքը դեռ թաքնուած էր Ակրոպօլիսի ետևում, երևում էին իմաստութեան տաճար հսկայ Պարթենոնն և Թեգէոսի տաճարը: Առաջինը կանգնած է Ակրոպօլիսի ամէնաբարձր մասում, իսկ երկրորդը՝ միջին մասում:

Ամէնայն հաւանականութեամբ ժամանակի մանգաղը ոչ մի տեղ այնքան հարուստ հունձ և ախուր յիշատակներ չի թողել, որքան այս երկրում: Դէպի որ կողմն ուզում էք նայեցէք — ձեր շրջապատը միայն աւերակների հետքեր են երևում:

Ահա մեր առաջ յունաց ամբողջ պատմութեան հանդիսարան Ակրոպօլիսը, շրջապատուած տաճարներով, ամէնքն էլ կիսակործան ողբում են իրենց կորուստը:

Ահա և Աթէնքը: Քաղաքը տեղաւորուած է Ակրոպօլիսի հիւսիս-արեւմտեան կողմը, փոքր տարածութեան վրայ: Մի քիչ հեռուից Աթէնքը շատ ախուր տպաւորութիւն է թողնում. բուսականութիւնից զուրկ, քաղաքի շրջապատի շինութիւնները քանի հեռանում են կենտրոնից, այնքան էլ աննշան են դառնում, ոմանք էլ նոյն իսկ խրճիթների տպաւորութիւն թողնում:

Պիրէյից քաղաք բերող Հերմէս կոչուած փողոցն Աթէնքը բաժանում է երկու մասի՝ հին և նոր: Մեր աջ կողմն են Ակրոպօլիսը, Թեգէոսի տաճարն իրենց հնութիւններով և աւերակներով, նեղ-նեղ փողոցներով և հին շինութիւններով: Իսկ ձախ կողմը փռուած է նոր Աթէնքը իւր համալսարանով, եւրոպական ճաշակով շինուած շէնքերով, լայն փողոցներով, սրճարաններով, հիւրանոցներով, որտեղ և մենք խմբերով տեղաւորուեցինք:

Ընդհանուր որոշման համաձայն, երկու ամբողջ օր էքսկուրսանանք իրենց ազատ կամ-

քին թողնւեցան երկար ճանապարհորդութիւնից մի քիչ հանգիստ առնելու համար: Օգտուելով այս կարճ ժամանակամիջոցից, մենք կարողացանք քիչ թէ շատ ծանօթանալ նոր քաղաքի և նրա մէջ թագաւորող արտաքին կեանքի հետ:

Աթէնքը, որպէս ժողովրդական տնտեսական զարգացման նպաստող քաղաք, այնքան էլ յարմարաւոր չէ: Վաճառականութիւնը չի կարող առաջ գնալ այստեղ, որովհետեւ քաղաքի տեղը խուլ է և երկրորդ բաւական հեռու նաւահանգստից:

Թագաւորական պալատը, որ գտնւում է Հերմէս կոչուած փողոցի ծայրում, թէև զարդարուած է մարմարեայ քարերով, բայց այնքան էլ ճաշակաւոր չենք չէ իւր տեսակի մէջ. նա աւելի զօրանոցի է նման, քան պալատի: Սակայն այս պալատի գիմացի պարտէզը հրաշալի է և ճաշակով զարդարուած. այստեղ ծառերը, ծաղիկները, մարմարեայ արձաններն այնպէս են դառաւորուած, որ հրաշալի գեղարուեստական սպաւորութիւն են թողնում: Արևի կիզիչ ճառագայթներէց այստեղ կարելի է ծառերի ստուերի տակ պաշտպանուել: Մեր շրջապատի գեղեցիկութեան պակասը լրացնում էին ծառերից մշտապէս կախուած գոյնգոյն լալտերները, որոնք վառւում են միայն տօնական օրերը: Մի քիչ հեռւում երևում է արմաւենի ծառերի մի խմբակ, շրջապատուած ծաղիկներով, իսկ սրանից մի քիչ հեռու, գեղեցիկ սիւների վրայ-խաղողի բար-

ճրացած թփերը, ուր մահկանացուների մուտքն արգելուած է:

Նոր քաղաքում աչքի ընկնող շինութիւններից է համալսարանը, վերստին մարմարից շինած, բայց դարձեալ ոչ այնքան ճարտարապետական:

Ընդհանրապէս Աթէնքը իւր շէնքերով պարծենալ կարող չէ: Միայն նոր քաղաքի ուղիղ ու լայն փողոցները, զլխաւոր փողոցների շուրջը քիչ թէ շատ ճաշակով շինուած տները, սրճարաններն ու խանութներն են, որ Աթէնքին եւրոպական քաղաքի նմանութիւն են տալիս:

Արևմտեան «քաղաքակրթութիւնը», ըստ երևութիւն, վաղուց է մուտք գործել այստեղ: Քաղաքի կենտրոնական մասում, նամանաւանդ երեկոները, անհնարին է դառնում մանգալը, երկու սեւի երթևեկութեան պատճառով: Այդ բազմութեան միջից մէկ էլ տեսնում էք ցիլինդրաւոր և մաքուր հագնուած կառապաններ վերև ու ներքև սլանալիս:

Տեղացիք հագնւում են եւրոպական ճաշակով, շատ պարզ և հասարակ, առանց պաճուճանքների: Միայն հասարակ գասակարգն է, որ, ինչպէս ամէն տեղ, այնպէս և այստեղ հաւատարիմ է մնացել հայրենիքի տարազին:

Փողոցներում դուք յաճախ կը տեսնէք խաղողով և թզով լիքը քաղալիկները էշերին բարձած և դրանց կողքին արևից այրուած, սևաչեայ, խորամանկ և կրակոտ հայեացքով, զանգուր մագերով, կարճահասակ յոյներ:

խանութների ճակատը, փողոցները զարդա-

ըող ցուցանակները վրայ երբեմնակի աչքի են ընկնում պատմական անուններ, օրինակ, Թէմիստոկլէս... Նայում էս ներսը, տեսնում ես — կօշկակար է: Անագապորոս, Դիոգլինէս և այլն: Նայում ես — գրչահատ կամ ծխախոտ վաճառողներ են:

Փողոցների անկիւններում դարսուած են ձմերուկ, սեխ, քաղլակները մէջ թուզը, նուռ, չամիչ, մօտ երեք նարնջի մեծութիւն ունեցող ընկոյզներ. մի քիչ այն կողմը թաբաղների վրայ դարսուած — եփած կամ տապակած մանրիկ ձկները և այլն: Այս բոլոր վաճառողներն էլ իրենց աղմուկով, աղաղակով լցնում են փողոցները:

Երբեմն էլ փողոցի անկիւններում հանդիպում էք կուշ եկած կոյր աղքատների ողորմութիւն խնդրելիս: Մի քիչ հեռու, հրապարակի մէջ տեղը, հոետորը, աթուի վրայ բարձրանալով, ինքը զինքը կոտորատելով, ոտքի, գլխի, գէմքի, ձեռների և ամբողջ մարմնի շարժումներով և բարձր աղաղակով ունկնդիրներ է ժողովում իւր շուրջը և բացօդեայ դասախօսութիւն կարգում: Սրճարանների առաջ ընդարձակ մայթերի վրայ տեղաւորուած ամբօխից լսող լեպտա և դրախմա (լեպտան — $\frac{1}{4}$ կոպ., դրախման — 25 կոպ., վերջինս թղթադրամ) խօսքերը մարդու ախանջ են խլացնում:

Մինչև գիշերուայ ժամը երկուսն Աթէնքում կեանքը եռում է սահմանադրութիւն կոչուած հրապարակում, որտեղ նուազում է երաժշտա-

տական խումբը: Զբօսնում են այստեղ առանց սեռի և դասակարգի խտրութեան: Սուրճ են խմում մի բաժակ սառը ջրի հետ և ապա սկսում թղթախաղը ինչպէս այս հրապարակում, այնպէս և զլխաւոր փողոցներում սրճարանների առաջ:

Աթէնացիք մեր այնտեղ եղած միջոցին պատրաստում էին դեռ մի ամիս յետոյ ընտրուելիք քաղաքագլխի համար. երեկոները համարեայ թէ ամբողջ քաղաքը ոտքի էր կանգնում: Փողոցների շուրջը գտնուած տների պատշգամբներից, պատուհաններից, խանութների դռներից կախուած էին թեկնածուների պատկերները:

Ամէն երեկոյ ժամը 8-ից յետոյ մարդիկ, երկու հակառակ խմբի բաժանուած, ժողովում էին ըստ մեծի մասին իրենց թեկնածուների տան առաջ, ճառեր արտասանում, ապա շրջում փողոցներն ահագին խմբերով, գոռում-կոչումով: Այս ամէնի պակասը լրացնում էին զուռնան և թմբուկը: Կառքերի մէջ նստած, բենգալեան լուսաւորութեան տակ, պտտում են քաղաքի մեծ փողոցները, յաճախակի ատրճանակներ արձակում օդի մէջ: Այդ խլացնող աղաղակների միջից լսում էր ամբողջ ժամանակ Անգելոպոլոս, Մերկուրիանոս (թեկնածուների անունները): Երբեմն էլ հակառակ կուսակցութիւնները, միմեանց հանդիպելով, կռուի էին բռնուած և նոյն իսկ սպանութեան տեղիք տալիս:

Պետական հեծեալ ոստիկանութիւնը միայն առաջնորդում էր խմբերին այնպիսի ճանապարհ-

ներով, որ չհանդիպեն հակառակ կուսակցու-
թիւնները միմեանց:

Պէտք է ասել, որ այս սահմանադրական
երկրում մտքի ազատութիւնն ամէնասրբագործ-
ուած օրէնքն է համարուում ու ճանաչուում:

Սրանց մի զարմանալի ու չտեսնուած սո-
վորութիւնն էլ ճանապարհին յաճախակի համ-
բուրուելն է:

Այս սովորութեան հաւատարիմ են մնացել
հասարակ դասակարգը և ազգային տարազ կրող-
ները: Օրուայ մէջ քանի անգամ միմեանց հան-
դեպեն, պիտի համբուրուեն. այնպէս որ անցորդն
ամէն մի քայլափոխում ներկայ է այդ օրինակ
տեսարանի:

Նրանց ազգային տարազը հետեւեալն է:
Վարդապոյն Փէս իւր կապոյտ փնջով: Բաճկո-
նակ—վրան ոսկեգոյն քողով կարած: Բաճկոնա-
կի շարունակութեան վրայ մինչև ծնկները կախ-
ուած է սպիտակ փուստանեղան (արխալուզ)
անթիւ ու անհամար ծալուածքներով: Ոտներին
հագած ունին չարուխներ (տրեխ), ծայրին—մա-
տերի կողմը—մանուշակագոյն փնջով:

Ակրոպօլիս:

Աթէնք մտնելու երկրորդ օրը մեր ուսուց-
չապետներն իրենց պաշտօններին անցան: Սկսուե-
ցին մեր պաշտօնական պտոյտները: Առաջին
անգամ էօլա կոչուած փողոցով ուղևորուեցինք
Ակրոպօլիս: Դէպի Ակրոպօլիս բարձրացող լանջի

վրայ հին ու աւերակ շէնքերի ու պարիսպների
մօտով բարձրացանք դէպի Ակրոպօլիս տանող
դուռը:

Յոյներն ամէն բան աւարի մատնելուց
յետոյ, կարծէք թէ, նոր են խելքի եկել ու պա-
հապան նշանակել կամ մուտքը արգելել և թոյլ
չտալ այս ու այն կողմը թափթփուած մարմարե-
այ քարերի մանր կտորներն անգամ վերցնելը:
Մեզ համար մուտքը ազատ էր. մտանք ներս:

Զնայելով մեր շուրջն աւերակների կոյտեր
էին միայն երևում, բայց և այնպէս առաջին
հայեացքից հրաշալի տպաւորութիւն թողեց մեզ
վրայ: Դէպի վեր տանող մարմարեայ աստիճան-
ները աննկարագրելի գեղեցկութիւն ունին: Զնա-
յած ահագին բարձրութեան, առանց դժուա-
րութեան էինք բարձրանում: Թւում էր, թէ մի ինչ
որ գօրութիւն վերևից քաշում, տանում էր...

Աստիճանների վերևի մասում կանգնած են
Պրօպիլէի հսկայական կիսագործան մարմարեայ
սիւնները, թւով վեց հատ (Պրօպիլէյք շինել է
Պերիկլէսը), որոնք, ըստ երևութին, դէպի հրա-
պարակ տանող սրահի զարդարանքն են կազմում:
Մարմարեայ սալայատակով սրահն էլ դարձեալ
մարմարեայ աստիճաններով վեր է տանում Պար-
թենոն տանող հրապարակը:

Պրօպիլէի աւերակ սիւնների մօտով անցանք
և մտանք հիւսիսային մասի դահլիճը, որը կոչ-
ւում է Պինակօտիկա, որտեղ իբր թէ պահուել
են աստուածներին տրուած նուիրաբանութիւն-
ները: Սա եղել է հին պատկերների կամ արձաննե-

ըի սրահ ևս: Այստեղ միայն երեք սիւններ են կանգուն մնացել, որոնք և հազիւ հազ հնարաւորութիւն են տալիս ամբողջութեան մասին գաղափար կազմելու:

Ապա մօտեցանք հարաւային մասի կիսակործան տաճարին: Մեր չորս կողմը թափթփուած մարմարեայ սիւններն ու քարերը, կարծէք թէ, մի ինչ որ խորհրդաւոր բան ունէին թաքցրած իրենց մէջ, որոնց գեղեցկութիւնը միայն մարդկային ձեռքը կարող է ոչնչացնել: Քանդակներն այնքան են աւերուած, որ հազիւ են նշմարուում:

Ամէնայն հաւանականութեամբ այս շէնքերը, որոնք հարաւից և հիւսիսից միացած են եղել Պրօպիլէի հետ, առանձին-առանձին ճարտարապետական շէնքեր չեն եղել, այլ Պրօպիլէի գեղեցիկ ճարտարապետութեան մասեր:

Պրօպիլէյը թէև մօտ 200 քայլ հեռու է Պարթենոնից, բայց ամէնայն հաւանականութեամբ նրա սրահը պէտք է եղած լինի (մեզանում սրահը բնակարանին կամ գաւիթը եկեղեցուն է կպած): Պրօպիլէյից ուղղակի մանում էք հրապարակ:

Այս հրապարակի միջին մասում Պերիկլէսի ժամանակ կանգնած է եղել այսպէս կոչուած Աթէնֆի պահապանի հսկայական արձանը (Athena Promachos)—Մեծն Փիդիասի ստեղծագործութիւնը, որի հիմքն է միայն մնացել: Այս արձանի պատճէնը գտնուում է Աթէնքի կենտրոնական թանգարանում, որն այնքան էլ տպաւո-

րիչ չէ և դժուար թէ նա իւր այսօրուայ դրութեամբ գեղարուեստի հրաշալի արտայայտութիւն համարուի:

Պրօպիլէյի և Պինակօտիկայի ընդհանուր տպաւորութիւնը թէև աւերակ, բայց ամբողջութիւնը և ներդաշնակութիւնը չի անյայտացել...

Կանգնած եմ Պրօպիլէյի հարաւային սեան շուքում: Հեռում երևում են Էլեգիսի ծովախորշը, Սալամինա կղզին, Պելոպոնէսի լեռնային բարձրութիւնները: Այլ կողմս փռուած է Ատտիկայի տարածութիւնը իւր հրաշալի նոճի անտառներով... Արևը այրում էր: Հեռում արեգակի ճառագայթներով լուսաւորուած է ծովը: Շրջապատի բնութիւնը իւր զարմանալի գեղեցկութեամբ և հսկայական աւերակներով կախարդիչ տպաւորութիւն էր անում:

Երբ հայեացքդ յոգնում է և աչքդ դարձնում ես շուրջդ, դէպի գետին փռուած հսկայական սիւններն ու արձանները, Պարթենոնը, — յաւանք գարմանալու հաշտում ես այն մտքի հետ, որ բնութեան այս ծայրում մեծացած մարդը ստեղծագործել Պարթենոնի պէս աննման ու ներդաշնակ գեղեցկութիւնը:

Իմ աջ կողմը կանգնած է հսկայի նման Պարթենոնը, իսկ ձախ կողմը՝ Էրեխտիօն կոչուած Պարթենոնը, իսկ ձախ կողմը՝ Էրեխտիօն թագաւորի տագեղեցիկ տաճարը (Էրեխտիօն թագաւորի տագարը), որն իսկապէս երեք փոքրիկ մատուռներով ներդաշնակ միացումն է գեղարուեստի լիակատար արտայայտութեամբ, այնպէս, ինչ-

պէս Պարթենոնը իւր մեծութեամբ և պարզութեամբ: Այս տաճարի հարաւային սրահը զարդարում են գեղարուեստական բարձրաքանդակ կանացի վեց նկարներ: Նոյն ձևի մի սրահ էլ, ըստ երևութին, եղած պէտք է լինի տաճարի հիւսիսային մասում, բայց այժմ կործանուած և աւերուած:

Էրեխտիօն թագաւորի այս տաճարն ընծայաբերուած է եղել Ակրոպօլիսի պահապան Աստուծուն և անընդհատ վառուել են այստեղ ոսկեայ կանթեղներ: Սա եղել է Ակրոպօլիսի ամէնահին, թանկագին և սրբազան տեղերից մէկը... Իսկ այսօր իւր անպաշտպան և աւերակ դրութիւնն է ողբում...

Այս տաճարը մի ժամանակ նորոգուել և Բիւզանդական եկեղեցի է դարձել, ապա տաճական աւերումներից յետոյ հարեմի է փոխուել:

Տաճարի շուրջն անխնամ կերպով թափթփուած են արձանների և մարմարեայ քարերի կտորներ, նոյն իսկ կոյտեր, հնութեան մնացորդներ: Այս աւերակների կոյտերի շարունակութեան վրայ, դէպի հիւսիս, պահպանուել է Թեմիստոկլէսի պատերի մի մասը, որից ներքև, ձեր ոտքերի տակ փռուած է Աթէնքը:

Մենք մօտեցանք Պարթենոնին Սրբազան կոչուած ճանապարհով: Պարթենոնի գեղեցկութիւնը իւր բազմաթիւ մարմարեայ սիւների ներդաշնակցութեամբ ոչ միայն գրչով, այլ և վրձինով գծագրել կարելի չէ: Երբ մարմարեայ աստիճաններով վեր ես բարձրանում և մտնում

ներս, կարծում ես, թէ ամբողջ շինութիւնը ծռուած է: Բայց քիչ դիտելուց յետոյ համոզւում ես, որ հիմքն է այդպէս դրուած, որ պէսզի սիւների շարքերը, որ ուղղութիւնից էլ դետես, մի գծի վրայ երևան: Ոչ այնքան ժամանակը, որքան մարդն անբարեխիղճ է գտնուել այս տաճարի նկատմամբ. նա քանդել, աւերել և կողոպտել է Պարթենոնը, առանց նրա փոխարէն մի բան ստեղծագործելու: Պատերի վրայ մնացել են միայն աւերման թուականներ և ընդհանրապէս մարդկային տգիտութեան հետքեր:

Պարթենոնի հիւսիս-արևմտեան պատի վրայ նշմարելի են քրիստոնէական կենդանագրութեան հետքեր: 5-րդ դարում քրիստոնեաներն այս հեթանոսական տաճարը դարձրին Աստուածամօր տաճար, իսկ յետոյ, 13-րդ դարում, Պարթենոնը դարձաւ միտրոպօլիտների աթոռանիստ: Ապա դարձաւ միտրոպօլիտների ընկնելով տաճիկներ 15-դ դարում Պարթենոնն ընկնելով տաճիկների ձեռքը, մեշիդի վերածուեց, պատերը ծեփելով և մեշիդի յարմարութիւններ ստեղծելով: Մինչև այսօր էլ նկատելի են Պարթենոնի հարաւ-արևմտեան անկիւնում, պատի ներսի կողմից, ոլորապտոյտ աստիճաններ, որտեղով բարձրանում են մինարէթը...

Պարթենոնը վերջին անգամ աւարի մատնուեց անգլիացիներից, որի համար Բայրօնն նուեց անգլիացիներից, որի համար Բայրօնն այստեղ եղած ժամանակ նկատելի է, թէ նրա հայրինակիցներն արին այն, ինչ որ պակաս էին թողել բարբարոսները... Անգլիացի լօրդ Էլգինը

յափշտակել և հայրենիք էր տեղափոխել Ակրոպօլիսի արձանները:

Ժամը երկուսը լրացել էր, երբ վերադարձանք քաղաք: Ժամը հնգին վերստին Ակրոպօլիսումն էինք, Թեզեոսի և Իւպիտերի տաճարների մօտ:

Թեզեոսը Աթէնքի թագաւորն էր, ապրում էր 13-դ դարում Բ. ա.: Սա թէև ժողովրդին բարերար էր համարւում և մանր իշխանութիւնները միացնելով, Աթէնքը կենտրոն դարձրեց, վերջը զանազան դաւադրութիւններից ստիպուած փախաւ մօտակայ կղզիները, որտեղ և սպանուեց: 5-րդ դարում աթէնացիք փոխադրեցին նրա մարմինը Աթէնք և նրա անունով հիմնեցին հաւանականօրէն ինչպէս այս, այնպէս և ուրիշ տաճարներ, աղօթատներ և այլն:

Աթէնքի հին յիշատակներից ոչ մէկը այնքան լաւ և ամբողջ չի մնացել, որքան Թեզեոսի տաճարը: Իսկ, ընդհակառակը, ոչ մէկը այնքան չի աւերուել ու կործանուել, որքան Իւպիտերի տաճարը (Իւպիտերը կամ Զևսը երկինք և երկիր կառավարողն է—աստուածների հայրը):

Մօտ 25 ձիգ դարերի ընթացքում այս տաճարը զերծ է մնացել բարբարոս ձեռքերից. մի ժամանակ դարձել է վառօդի պահեստի տեղ, երբեմն էլ եգիպտական զինւորների զօրանոց և ապա ալբանական ջորիների ախոռատուն և այլն: Բոլոր հնութիւններիցնա աւելի կանգուն է մնացել իւր վերին աստիճանի ամրութեան պատճառով:

Այս տաճարը չունի Պարթենոնի գեղարուես-

տականութիւնը, ոչ էլ էրեխտիօնի հրաշալի ճարտարապետութիւնը: Մարմարեայ սիւներն ու ճակատներն հիւսիսային կողմից սևացել են հնութիւնից, իսկ հարաւից ոսկեգոյն փայլ ստացել արեգակից: Վերջերս տաճարը թանգարանի վերածուեց: Այստեղի հնութիւնները այժմ փոխադրուած են Աթէնքի կենտրոնական թանգարանը:

Անցնելով Դիմօսթենէսեան կոչուած լապտերի մօտով, կանգ առանք դէպի Ակրոպօլիս բարձրացող քարաժայռի մօտ:

Մեր ձախ կողմում երևում էր Ստադիօն կոչուած տեղը, որտեղ հնում կատարւում էին Աթէնական խաղերը: Նրա մօտ էլ, լեռան մթութեան մէջ, կանգնած են Ադրիանոս կայսեր անուամբ մնացած սպիտակ մարմարեայ կամարները: Սրա շարունակութեան վրայ էլ՝ Օլիմպիական Իւպիտերի աւերակ տաճարից մնացած մի խումբ սիւներ:

Անկարելի է նկարագրել այն տպաւորութիւնը, որ մարդ ստանում է այդ հսկայական աւերակների մօտ: Ոչ կովկասեան լեռներն ու Մասիսը և ոչ էլ Շէքսպիրի դրամաները կարող են մարդու ներքին աշխարհն այնքան յուզել, որքան այս աւերակ տաճարների հսկայ մնացորդները: Տաճարն այնպէս է աւերուած, որ մարդու երեակայութիւնն անգամ դժուարանում է պատկերացնել հինը:

Այս տաճարը կանգնեցրել են աթէնացիք մօտ 700 տարուայ ընթացքում: Հիմքը դրել է դիցաբան կամ առասպելաբան Դեկալիօնը և վեր-

Չացել է Ադրիանոս կայսեր ժամանակ: Այստեղ մտել է Ադրիանոս կայսրը, հանելով դրան շէմքում իւր հողաթափերը: Այս տաճարի առաջ հիացմունքով կանգնել է Աղէքսանդր Մակեդոնացին: Մարդկային բարբարոս ձեռքերը սակայն հսկայական տաճարից թողել են միայն այս հսկայական աւերակները:

Շուրջ թափթփուած մարմարեայ սիւներից մի քիչ հեռանալով, հանգիստ առայ մարմարեայ քարերի վրայ: Արեգակը մայր մտնելու վրայ էր. խաւարը կամաց-կամաց սկսել էր թաղաւորել: Բարձրում միայն դեռ սպիտակին էր տալիս հսկայ Պարթենոնը: Քիչ յետոյ մութը տիրեց աշխարհին:

Հեռում երևացող լեռները սևացան և երկնքում սկսեցին փայլել աստղերը: Մեր շրջապատի երկիւղ ազդող խորին լռութեան մէջ միայն փչում էր երեկոյեան հով քամին:

Երբ բարձրացանք վերև, հեռու հորիզոնում, լեռան ետեից ամաշկոտ հարսի պէս լուսինը իւր դէմքի կէսը ցոյց տուաւ մեզ: Մեր հայեացքը Ակրոպոլիսից չէր հեռանում: Յերեկը Ակրոպոլիսը գեղեցիկ է, բայց Պարթենոնի և Պրօպիլէյի հետ միասին աւելի խորհրդաւոր է լուսնեակ գիշերը: Հեռուից նայողը կարծում է, թէ Պարթենոնը կանգուն է ամբողջովին, իսկ Պրօպիլէյը հսկայական սիւներով գեղեցիկ գեկորացիայի է փոխարինում: Գիշերային խաղաղութեան միջից փչող սառը գեփիւռի ներքոյ, կար-

ծէք թէ, մարդ զգում է իրեն մի այլ աշխարհում:

Մարդ երբ հնութիւնը իրեն տեղն է տեսնում, մի այլ տպաւորութիւն է ստանում: Աթէնքում ոչ մի թանգարան չի կաբող փոխարինել բացօդեայ Ակրոպոլիսին, որտեղ ամեն մի քայլափոխում, բաց երկնքի տակ, դուք հանդիպում էք աւերակ յիշատակների մնացորդների, — յիշատակներ, որոնք Յունաստանից շատ հեռու են այսօր: Սուլթաններն ու փաշաները վաճառել կամ նուէր են ուղարկել եւրոպացւոյ, մտքներովն անգամ չ'անցկացնելով, թէ այդ արձանները կարող են երբեք Յունաստանի ազատութեան միջնորդ հանդիսանալ եւրոպայի առաջ:

Եւ իրօք Յունաստանն այսօր իւր ազատութեամբ պարտական է միայն իւր արուեստին: Իւպիտերներն ու Վեներաներն (Ափրօդիտէ — սիրոյ աստուած) իրենց չտեսնուած գեղարուեստով զարմացրին եւրոպային և կարեկցութիւն առաջ բերին... Այդ մարմարեայ արձաններն ու յիշատակարանները քարոզեցին եւրոպացիներին և իրենց արուեստի հայրենիքի համար ազատութիւն խնդրեցին: Ահա այդ հայրենիքի այցելու Բայրօններն ու Սանտարօզանները եւրոպա տարած հանձարով գնեցին Յունաստանի ազատութիւնը...

Յաջորդ օրը, որոշման համաձայն, պէտք է դիտէինք Ակրոպոլիսի շրջակայքը: Ժամը 11-ն էր, որ արդէն Պարթենոնի շուաքում սպասում էինք ուսուցչապետներին: Կէս ժամից յետոյ, անցնելով Ակրոպոլիսի թանգարանի մօտով (այս շէնքն

այնքան ցածր է շինուած, որ Ակրոպօլիսի ընդհանուր մակերևոյթի վրա իբրև առանձին աշքի ընկնելու բան չի նկատուում, մէջն էլ աննշան հնութիւններ են պահուում), որոնք պատուաւ ճանապարհով իջանք դէպի Ակրոպօլիսի հարաւային գոտիվայրը — Դիանայի թատրոնը (Դիանան կամ Արտեմիդը Ապօլլօնի — արեգակի — քոյրն է. կոչուում է գիշերուայ աշք, երիտասարդների և օրիորդների պաշտպան, լուսնի աստուած):

Ակրոպօլիսի այս հսկայական ժայռերի շարունակութեան վրայ ձգուում են մի քանի բլուրներ, շրջապատուած լերկ դաշտերով: Այս քարաժայռերը ևս իրենց պատմական հնութեամբ քիչ չեն գրաւում այցելուների ուշադրութիւնը. այդտեղ է Պնիկսը, Արիոպագոսը, (աթէնացւոց դատաւորների ատեան), Սոկրատէսի բանտը, դէպի ուր և ուղևորուեցինք:

Ճանապարհը անցնում էր խոպան դաշտով, ծածկուած ամբողջապէս մանր և սուր քարերով, որոնց մօտ երբեմնակի երևում էին չորացած փոքրիկ թփեր և երևի տաքութիւնից կամ փոշուց գոյնը թոցրած օշինդրը (բոյս): Արեգակը վերևից այրում էր անխնայ կերպով:

Երբ անցանք այդ տխուր տարածութիւնը, մեր առաջ բացուեց մի հարթ ու հաւասար հրապարակ, որը, մի կողմից բարձրանալով, միանում էր մի ժայռի հետ: Այս ժայռի վերևի մասը արհեստական կերպով հրապարակ է դարձրած. սա Պնիկս կոչուած տեղն է, որի բարձր մասից կամ բեմից շարունակ հնչուել է Թեմիստոկլէսի, Ալ-

կիպիատէսի, Դեմոսթենէսի, Պիրեկլէսի ձայնը:

Այս հրապարակը եղել է այն լսարանը, որտեղ համախմբուել են աթէնացի ազատականներն ու աւանդապահները, յուզել և յուզուել են հայրենիքի համար իրենց անձը զոհ բերողները: Աթէնեան այս Պնիկսը կապոյտ երկնքի տակ, շրջակայ աւերակներով, անցեալի յիշատակներով, լերկ պատերին փոխարինող մերկ ժայռերն իրենց տեսարաններով իհարկէ աւելի պիտի ոգևորէին հռետորներին, քան մարդկային մի որևիցէ հրաշալի պալատ:

Պնիկսի տեղը բաւական յաջող է: Մի կողմից երևում է Պարթենոնը, միւս կողմից՝ Թեզէոսի տաճարը, իսկ ետեւի կողմից՝ Արիոպագոսը:

Պնիկսից դէպի ձախ աւերուած աստիճաններով բարձրացանք դէպի ժայռի վրայի տափաւրակը, որի չորս բոլորը, ինչպէս թատրոնում, բազկաթոռների ձևով ժայռի բնական քարից շինուած են նստելու տեղեր: Ահա այստեղ են խմբուել և վճիռներ տուել Աթէնքի դատաւորները: Այստեղ է ի միջի այլոց դատուել Սոկրատէսը, որի բանտը հէնց ուղիղ նայում էր մեզ:

Մենք վերստին իջանք դաշտը: Արևը դարձեալ շարունակուում էր այրել: Շուտով հասանք մօտ 5 — 6 սաժէն բարձրութիւն ունեցող ժայռի, որը շարունակուում էր մինչև ծովի ափը:

Այս ժայռը Արիոպագոս նայող կողմից ունի երեք դուռ կամ անցք: Մօտենալով այդ դռներին, մտայ դիմացի քարանձաւը: Սա մի փոքրիկ քա-

ռանկիւնի սենեակ է, փորուած ժայռի մէջ: Ասում են, թէ այստեղ պահապանն է եղել: Երկու կողմի պատերից էլ մի-մի պատուհանի պէս բացուածք կայ, որտեղից իբր թէ հսկել են կալանաւորներին: Մեր աջ կողմի պատուհանը նայում էր ուղղակի ճշմարիտ հայրենասէր Միլոիադէսի բանտին, իսկ ձախը՝ Սոկրատէսի, որտեղ բանտարկուել է մեռել է ճշմարիտ ազատասէրը:

Անցնելով աջ անցքից, մտայ Մարաթոնի ձախտամարտի հերոսի բանտը, որը բաղկացած է երկու քարայրից: Առաջինը քառանկիւնի փոքրիկ սենեակ է, որը պատուհանով միանում է միւս սենեակի հետ: Այդ լերկ քարեայ պատերի վրայ ոչ ժամանակը և ոչ էլ մարդիկ ոչ մի հետք չեն թողել: Սենեակի շարունակութիւնը քանի գնում, այնքան նեղանում, միջնում ու վերջն էլ անտեսանելի է դառնում:

Արտաքին դրան ձախ կողմն է Սոկրատէսի բանտը, որը նոյն ձևն ունի. պատերը նոյնպէս լերկ: Միայնակատելի են մի քանի ստորագրութիւններ, ըստ մեծի մասին եւրոպական լեզուներով:

Աթէնքի ուսանողների ար-
ժանի հաստատութիւններ:

Բացի Աթէնքի շրջակայ հնութիւններից, մնում էր նայել քաղաքի մէջ գտնուած ուշադրութեան արժանի տեղերը:

Իոկլապէս ասած, նոր Յունաստանը ոչ մի բանում այնքան յառաջադիմութիւն չի ցոյց տուել, որքան ժողովրդական կրթութեան գործում:

Տաճկական բռնակալութիւնից ազատուելով, յոյնի ամէնառաջին պահանջը եղաւ կրթութիւնը, ուսումը: Թէև պատերազմը վերջացել էր և Յունաստանի արիւնով ներկուած դաշտերը չէին ցամաքել, սակայն յունաց կառավարութիւնը դպրոցներ բաց անելու օրէնքներ հրատարակեց: Ուսումնաժարաւ ժողովուրդը շատ կարճ ժամանակից յետոյ, չ'բաւականանալով այդ դպրոցներով, համալսարան և ուսման այլ բարձրագոյն հաստատութիւններ խնդրեց, որի շնորհիւ Յունաստանը մի քանի տասնեակ տարուայ ընթացքում շատ զգալի չափով յառաջադիմեց ուսման և լուսաւորութեան մէջ:

Համալսարանի շէնքը Աթէնքի միւս շէնքերից ամէնալաւը, ամէնագեղեցիկն է և հրաշալի տպաւորութիւն է թողնում: Ամբողջ շէնքը շինուած է սպիտակ կոշուած քարից, որը միշտ մաքուր և փայլուն է երևում, մանաւանդ արեգակի լոյսի տակ: Շէնքը կառուցուած է հին յուսկան ճարտարապետական արուեստով: Շէնքի առաջին մասը սրահի նման է և զարդարուած է սպիտակ մարմարեայ սիւներով:

Երբ մտնում ես ընդարձակ միջանցքը, անմիջապէս սկսում են դէպի վեր տանող մարմարեայ աստիճանները, որոնք երկու կողքերից մտնում են ներքին յարկը, որտեղ են համա-

լսարանի գիւտնատուներ, խորհրդարանը և լսարանը,—բոլորն էլ մարմարեայ սալաշատակով և պատերով:

Մարմարեայ աստիճաններով բարձրանալով, մտանք մի բաց սրահ, որտեղ ճաշակաւոր կերպով շարուած էին ծաղկեայ գեղեցիկ փնջեր: Այստեղից դէպի ընթերցարան տանող դրան գիւմաց կանգնած է Պղատոնի մարմարեայ կիսարձանը (բիւստ), որի աջ և ձախ կողմերում էլ զանազան նշանաւոր անկախութեան հերոսների պատկերներ (Կոլոկոտորոն, Բոցարիս, Մաւրօօրդաւո և այլն):

Սրահի շարունակութիւն կազմող սենեակում էլ պահարանների մէջ տեղաւորուած են զրքերը, որոնց թիւը հարիւր հազարից աւելի են հաշւում, ըստ մեծի մասին յունարէն, իտալերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն և այլն: Համալսարանի միւս բաժանմունքները սակայն,—օրինակ, ֆիզիքանոցը, բնական գիտութիւնների վերաբերեալ բաժանմունքը,— շատ աղքատ են:

Համալսարանը բաց է ամէնքի համար և ուսումը ձրի է:

Մեր առաջնորդ—հնագիտական ընկերութեան ճեմարանի քարտուղարը—այստեղի ուսանողների պարապմունքների և առհասարակ նրանց կեանքի մասին մեզ տեղեկութիւններ տալու ժամանակ, իբրեւ թէ հանաքով, վերջացրեց իւր ասելիքը Աթէնքի համալսարանի ուսանողների մասին հետեւեալ խօսքերով. «Այստեղի ուսանողները, մի խօսքով, ուսանողական հագուստ

չեն հագնում թատրոններում և այլ տեղերում փայլելու համար, ինչպէս սովորաբար մեծ քաղաքներում, ով գիտէ, գուցէ և Մոսկվայում...»:

Մեր խմբի անդամների դէմքերի վրայ թէև դժգոհութեան նշաններ երևացին, բայց դառն ճշմարտութիւնը լռելեայն կուլ տուին:

Համալսարանին կից շինուում է մի նոր շէնք, ուր պիտի փոխադրուի մատենադարանը, համալսարանի շէնքը ընդարձակելու համար, որովհետև օրէցօր ուսանողների թիւը աւելանում է: Նրանց ընդհանուր թիւը հասնում էր երեք հազարի: Ուսուցչապետների բացարձակ մեծամասնութիւնը յոյներ են և իրենց բարձրագոյն կրթութիւնը ստացել են փրանսիայում և Գերմանիայում:

Համալսարանի մօտ է գտնուում գիտութեանց ճեմարանը, որի ամբողջ շէնքը դարձեալ մարմարից է և իւր գեղեցկութեամբ և հսկայական սիւնազարդ սրահով աւելի է զրաւում անցորդի ուշադրութիւնը: Դէպի սրահ բարձրացող աստիճանների երկու կողմը և ընդհանրապէս ամբողջ շէնքը զարդարուած է արձաններով և պատմական գեղարուեստական զանազան նկարներով:

Անցնելով համալսարանի պարտէզը, մտանք Պարիսիա կոչուած փողոցը, որտեղ են և բազմաբուստեան ճեմարանը և կենտրոնական թանգարանը: Առաջինի մէջ գետեղուած են Միկինէյի, Տիրինֆի, Նաւպիլայի և Յունաստանի այլ տեղերից հնագիտական ընկերութեան ջան-

քերով բերուած հնութեան մնացորդները, հին վագեր, արձաններ և այլն: Այս ճեմարանում, ի միջի այլ հնութիւնների, առանձնապէս ուշադրութեան արժանի էին գերեզմաններից հանած հնութիւններ, որ հին ժամանակներում ննջեցեալների հետ հողին էին յանձնուծ. օրինակ, ոսկեայ մատանիներ, շղթաներ, սրեր, շքանշաններ և այլ հարստութիւններ: Այստեղ կան այնպիսի հնութիւններ, որոնց թուականը հասնում է մինչև 12-դ դարը (Ք. ա.):

Մեր առաջնորդ ուսուցչապետները, հակառակ քաղաքից դուրս ցոյց տուած եռանդին, պէտք է ասել, որ քաղաքում շատ էին պարտազանց լինում, որի շնորհիւ մենք ստիպուած առանց առաջնորդների էինք պտտում և զրկուած պատմական նշանակութիւն ունեցող հնութիւնների լուսաբանութիւններից:

Կենտրոնական թանգարանը դիտելու մտանք առանց առաջնորդի: Անթիւ ու անհամար հնութեան փշրանքների միջից մենք ստիպուած անցնում էինք, բաւականանալով միայն հայեացք ձգելով: Իսկ եթէ արձաններն առանձին ուշադրութիւն էին զբաւում և աչքի ընկնում իրենց արտաքոյ կարգի գեղարուեստականութեամբ, դիմում էինք ցուցակների օգնութեան, անուններն իմանալու համար:

Պէտք է յիշել, որ այս բոլոր հնութիւններն էլ պահպանւում են շատ խնամքով և կանոնաւոր: Նրանց մեծ մասը յարմարեցրած է պատերի վրայ, միւս մասը պահարաններում խնամքով

դարսուած, բոլորն էլ համարներով, այնպէս որ ամէն մի այցելու ցուցակների օգնութեամբ կարող է մեծապէս օգտուել:

Թանգարանի շէնքը մի յարկանի է և յիքն է մարդկային ստեղծագործութեան հրաշալիքներով: Չհայեյով, որ Յունաստանը կողոպտուած է և նրա թանկագին հնութիւնները այժմ ըստ մեծի մասին գտնւում են Հռովմում, Փարիզում, Բերլինում, Լոնդոնում, Պոլսում, Բայց և այնպէս այստեղ դեռ ևս մնացել են ուշադրութեան արժանի շատ հնութիւններ:

Ամէնից շատ դիտեցինք հին արձանները, որոնցից մի քանիսը վերադրում են VI-դ դարու դործ (Ք. ա.): Այս մասը իսկապէս հետաքրքիր է նրանով, որ գեղարուեստը գտնւում է դեռ նախնական անդարգացած դրութեան մէջ: Արձանները ըստ մեծի մասին կոշտ ու կոպիտ և տձև են: Գեղարուեստի այս սկզբնական նմուշներից չի կարելի իհարկէ գեղարուեստական բաւականութիւն ստանալ:

Մտանք մի այլ բաժանմունք, որտեղ գետեղուած էին յատակի և պատերի վրայ մի այլ շրջանի յիշատակներ: Այսպէս շարունակաբար դիտելով զանազան շրջանների պատկանող մասերի և ապա մարդկային գանգերով լցուած բաժանմունքը, թողեցինք թանգարանը և Արտակէօս կոչուած կանանց բարձրագոյն ճեմարանի մօտով ցրուեցինք մեր բնակարանները:

Կանանց այս ճեմարանը շինուած է Արտակէօս յոյնի անունով, որը այս շէնքի կառուցման հա-

մար նուիրել է իւր կարողութեան մեծ մասը: Այստեղ բարձրագոյն կրթութիւն է ստանում գեղեցիկ սեռը շատ չնչին վճարով:

Ինչպէս այս, այնպէս և նման տեսակի շէնքերը համարեայ թէ բոլորն էլ կառուցուած են մասնաւոր անձանց միջոցներով: Յոյնը մի զարմանալի և օրինակելի յատկութիւն ունի. որտեղ էլ որ ապրի, որտեղ էլ որ գործ սկսի և հարստութիւն ձեռք բերի, վերջը իւր միջոցները կը տայ կամ կը կտակի հայրենիքի լուսաւորութեան և բարօրութեան:

Ուսումը ոչ միայն բարձր դասակարգի, այլ և աղքատների մէջ այնքան է պահանջ դարձել, որ գիւղերում օրուայ հացին անգամ կարօտ ուսուցիչները չեն յուսահատուում ու հեռանում իրենց գիւղերից այլ, ամէնայն սիրով և եռանդով հաւաքում են մանուկներին ու բաց երկնքի տակ կամ ծառի շուաքում և կամ եկեղեցու բակում սովորեցնում և վարժեցնում են ուսման մէջ:

Ահա հայրենիքի լուսաւորութեան ճշմարիտ հարուստ պաշտպաններ. օրինակելի ուսուցիչներ և ժողովրդի ու մատաղ սերնդի անկեղծ բարեկամներ, որոնց նմանները, մասնաւորապէս մեր հայկական կեանքում, ճրագով պէտք է փնտռել:

Էլեզիս:

Աթէնքից Էլեզիս մօտ քսան վերստ է: Առաւօտեան ժամը 10-ին էքսկուրսանտների մի մասը երկաթուղով, միւս մասը կառքով ճանա-

պարհ ընկանք դէպի Էլեզիս: Ամբողջ ճանապարհը շրջապատուած է խաղողի այգիներով: Քանի գնում, այնքան աւելի մօտենում էինք ձիթենի ծառերով զարդարուած բլուրներին, լեռներին: Քանի գնում, այնքան էլ բնութիւնը վայրի կերպարանք էր ստանում. աւելի ճիշտ ասած՝ մօտենում և մտնում էինք իսկական բնութեան մէջ: Ճանապարհին յաճախակի պատահող հովիւներն իրենց ազգային տարագներով և յաղթանդամ առողջ կազմուածքով քիչ չէին գրաւում մեր ուշադրութիւնը:

Շուտով մեր առաջ բացուեց Էլեզիսի ծովածոցը Սալամինա կղզով և ապա տեսանելի դարձաւ հին Էլեզիսը—այժմ Լեզին աղքատիկ գիւղը, որտեղ ըստ մեծի մասին ապրում են ալքանացիներ: Էլեզիսը Ատտիկայի այն ամէնահին և յայտնի քաղաքներիցն է, որոնց հիմնադրութիւնը նոյն իսկ աւանդութեան կամ առասպելաբանութեան մէջ ծածկուած է հնութեան մշուշով: Երկաթուղու կայարանի մօտ, ծովից ոչ հեռու, այնտեղ, որտեղ հին ժամանակներում կատարուել են Էլեզիսեան խաղերը, պատրաստուած էր մեզ համար սեղան ծառերի ստուերի տակ:

Մենք առաջ շտապեցինք հին տաճարների և աւերակների հետքերը գտնելու, որոնք այնքան են աւերուած, որ մարդու երևակայութիւնն անգամ ստեղծել չէ կարողանում: Մեր դիմացը սալայատակի վրայ մնացել են միայն հսկայական քարերի կոյտեր և մարմարեայ սիւների և արձանների կտորներ: Այս աւերակների կոյ-

տերի շարունակութեան վրայ ծովի եզերքին բարձրանում է էլեզիսի Ակրոպօլիսը, որի ստորոտում նշմարելի են հին տաճարների հետքեր: Այդ բարձրութիւնը հաւանականօրէն աւերակների մի կոյտ է, որի վրայ միայն մի փոքրիկ մատուռ է մնացել (նոր շէնք):

Կանգնելով այդ բարձրութեան վրայ, մարդ հիանում է իւր շրջապատի տեսարաններով: Ծովը, շրջակայ ծառաշատ լեռներն ու այգեծածկ դաշտերը մի առանձին ներդաշնակութիւն ու գեղեցկութիւն էին ներկայացնում և տրամադրում մտքի մէջ վերարտադրելու այս վայրերին վերաբերեալ մշուշապատ առասպելաբանութեան և կրօնական հանդէսներին, որոնք ընծայաբերուած են եղել Զևսի քոյր Դեմետրի և իւր դուստր Պերսեֆոնէ դիցունիներին, որոնց արձանը էլեզիսի թագաւորի որդի Տրիպտօլիմի արձանի հետ պահւում է Աթէնքի կենտրոնական թանգարանում: Տրիպտօլիմը կանգնած է երկու դիցունիների մէջ տեղը, Դեմետրին՝ յենուած Գայիսոնի վրայ, իսկ Պերսեֆոնէն պսակում է թագով: Ամբողջ պատկերը շատ խորհրդաւոր է և կրօնական տպաւորութիւն է թողնում: Այս խորաքանդակ արձանները վերագրւում են Ֆեդէասի ժամանակներին:

Էլեզիսեան կրօնական հանդէսները տօնուելիս են եղել տարեկան երկու անգամ: Առաջինն՝ աշնան, — երբ սառչում էր երկիրը կամ բնութիւնը, Պերսեֆոնէն իջնում էր իւր ամուսնու մօտ (ծովի աստուած): Երկրորդը՝ գարնան, —

երբ կենդանանում էր բնութիւնը, Պերսեֆոնէն վերադառնում էր ցամաք, իւր մօր մօտ (պտղաբերութեան աստուած): Տօներն ընդհանրապէս կատարուել են շատ փառաւոր: Առանձնապէս շքեղութիւն և խորհրդաւորութիւն են ստացել այդ ծիսակատարութիւնները, երբ աթէնացիք Աթէնքից սկսելով մասնակցել են հանդիսաւոր թափօրներին: Այս կրօնական հանդէսներին մասնակցողները յատուկ ընտրութեամբ էին ուղեկցում, որովհետեւ կրօնական այն համոզումն էր թագաւորում, թէ հանդէսներին ընտրեալ մասնակցողները ազատւում են մահից և դժոխքի շարչարանքներից: Մինչև չորրորդ դարու վերջերը (Ք. յ.) այս տեսակի փառաւոր տօնակատարութիւնները շարունակուել են, իսկ այդ թուականներում, էլեզիսի վերջնական կործանումից յետոյ, վերջնականապէս դադարել:

Երկար ժամանակ բլրակի բարձրութիւնից շրջապատս դիտելուց յետոյ, գեղեցիկ բնութեան մնաս բարեաւ ասացի և նոյն աւերակների վրայով դարձայ գիւղը: Ժամը 5-ին մենք թողեցինք էլեզիսը: Կէս ժամից արդէն էլեզիսն անյայտացաւ մեր տեսողութիւնից և երկու ծառաշատ լեռնաշղթաներ մեզ փակեցին իրենց մէջ:

Արեգակը թեքուել էր դէպի արևմուտք: Էլեզիսի յիշողութիւններն էին պտտում մեր գլխում, երբ յանկարծ մեր դիմաց բացուեցին Ակրոպօլիսը, Պարթենոնը, Պրօպիլէյը իրենց շրջակայ աւերակներով, որ արևի վերջին ճառա-

գայթնների ներքոյ, կարծէք թէ, աւելի խորհրդա-
ւորութիւն էին ստացել: Ահա և Աթէնքը
իւր սպիտակ տներով, ուղիղ և լայն փողոցնե-
րով, իւր պլիսի վերևում շաքարի գլխի պէս բար-
ձրացած ունենալով իկաբետտ լեռը: Արե-
գակն արդէն անցել էր սարի ետևը, երբ մենք
մտանք փոշու ամպերի մէջ ծածկուած Աթէնքը:

Դէպի Պարնաս եւ Դելֆիս,

Պիրէյ նաւահանգստում սպասում էր մեզ
յունաց կառավարութեան կողմից մեր տրամա-
դրութեան տակ դրուած «Կանարիս» կոչուած
փոքրիկ շոգենաւը Դելֆիս տանելու: Երբ հա-
սանք Պիրէյ, արևն արդէն մայր էր մտել. եր-
կնքի անհուն կապուտակութեան մէջ փայլում
էին աստղերը: Այս լուսաւորութեան պակասը
լրացնում էր Պիրէյի էլեքտրական լուսաւորու-
թիւնը: Երբ «Կանարիս» շոգենաւը շարժուեց,
լուսինը երևաց սարի ետևից: Ծովը խաղաղ էր:
Շոգենաւը հանդարտ առաջ էր սահում:

Գիշերը հասանք Կորնթոսի պարանոցը, որ-
տեղ մեր շոգենաւը կանգ առաւ մինչև լուսա-
բաց, որովհետև նաւապետը վտանգաւոր համա-
րեց գիշերով անցնելը, ասելով, թէ նախ՝ պա-
րանոցը շատ նեղ է, երկրորդ՝ այնտեղ մի այլ
նաւ կայ խորասուզուած և մեր մի անզգոյշ
շարժումը կարող է վտանգի ենթարկել մեզ:
Արևը ծագելիս մենք անցանք Կորնթոսի պա-
րանոցը:

Նղիական և Կորնթոսի ծոցերը միացնող
այս պարանոցը մօտ մի վերստ երկարութիւն
ունի: Երկու կողմից ցամաքները պատերի ձև
ունին և հեռու են միմեանցից մօտ 50 քայլ: Երբ
մտնում էք պարանոցը, ցամաքները, երկու կող-
մից էլ բարձրանալով, փակում են շրջապատի
հորիզոնը: Երկու ցամաքները վերևում միանում
են կամուրջով, որի վրայից անցնում է եր-
կաթուղի:

Մեր շոգենաւը, դանդաղ և զգուշութեամբ
առաջ անցնելով, մտաւ Կորնթոսի ծոցը: Առա-
ւօտեան մեղմ քամուց առաջացած կապտագոյն
ալիքները սկսեցին օրօրել մեր շոգենաւը: Մեր
շրջապատի ծառագարդ փոքրիկ բլուրները, ծո-
վածոցերը, պարզ և մաքուր օդը, փայլուն եր-
կինքը մի հրաշալիք էին ներկայացնում: Բոլո-
րովին աննկատելի կերպով հասանք էիտէ և փոք-
րիկ նաւակներով իջանք ցամաքը Դելֆիս գնա-
լու (մօտ 15 վերստ):

Ճանապարհը մի քանի վերստ անցնում է
հարթ տարածութիւնով, ձիթենու և խաղողի այ-
գիւնների միջով: Ապա սկսում է դէպի Պար-
նաս սարը բարձրացող քարքարոտ, ծուռ ու նեղ
ուղին (կայ և շօսւէ), որի բարձրութեան վրայ,
մօտ երկու վերստ երկարութեամբ, միմեանց
ետևից, շարան-շարան մեր կարաւանն էր բար-
ձրանում: Քանի բարձրանում, այնքան էլ լե-
րան մեղմ և զով քամին հովութիւն էր բերում
մեզ, իսկ տեսարանը աւելի հետաքրքիր դառ-
նում: Մեզանից ցած, երկու լեռները միացնող

ձիթենի ծառերով ծածկուած դաշտը, քանի հե-
ռանում ու բարձրանում էինք, այնքան մթնա-
նում, լճի կերպարանք էր ստանում և, կարծէք
թէ, բարակ հոսանքով միանում ծովի հետ:

Մենք մօտենում էինք սարի լանջին փռուած
յունական գիւղերին, որոնք ըստ մեծի մասին
իրենց երկյարկանի տներով, խաղողի թփերով,
զարդարուած պատշգամբներով, ծառերի տակ
շարուած երկար նստարաններով (ուր երեկո-
ները սուրճ խմելու են հաւաքուած կանաչ նո-
ճիների. ստուերում), իրենց կապոյտ երկնքով
ու լեռներով նման էին դեկորացիայի, իսկ բնա-
կիչներն իրենց տարազով՝ դերասանների: Երբ
մտանք գիւղ, նեղ ու ծուռ փողոցները լցուե-
ցին ժողովրդով, որն անսովոր հետաքրքրու-
թեամբ դիտում էր մեզ: Օգը սկսել էր զգալի
կերպով պաղել:

Անցնելով այս մերկ ու աղքատիկ գիւղե-
րով, մարդ ակամայից հարցնում է իրեն, ինչո՞ւ
են ապրում սրանք: Ինչպէս այս, այնպէս և Յու-
նաստանի այլ գիւղեր, բացի ձիթապտղից, խա-
ղողից և մի քանի այլ պտուղներից, այրող արե-
գակից ու կապոյտ երկնքից, ուրիշ ոչինչ չու-
նին, բայց և այնպէս ապրում են: Բնակիչներն
այնքան էլ լեռնական ժողովրդին յատուկ առող-
ջութիւն չունին և ոչ էլ այնքան գեղեցիկ են, նոյն
իսկ գեղեցիկ սեռը: Մի խօսքով, բնակչութիւնը
հակասում է իւր շրջապատի հրաշալի ու հսկա-
յաձև լեռների բնութեան: Այս ժողովուրդը լեռ-

նային ժողովուրդների յատուկ քաջութիւնը չու-
նի, թէև զուրկ չէ ճարպիկութիւնից:

Անցնելով այս երկու գիւղերից, մենք կանգ
առանք մի նոր կառուցուած շէնքի մօտ: Այս Դել-
ֆեան թանգարանն է, որի մօտից էլ սկսում են
արդէն Դելֆեան աւերակները: Այստեղ արդէն
բնութիւնը անասելի հսկայական կերպարանք է
ստանում: Մեր դիմացը Պարնասի երկու փեշերը
հսկաների նման կախ են ընկել դէպի ձորը և
այդ երկու փեշերը միմեանցից բաժանող ձորա-
կից հոսում է Կաստալի կոչուած աղբիւրակը
իւր պարզ ու անուշ ջրով: Սակայն այսօր այդ
ջրից չեն խմում ոչ թագաւորներն ու հերոսները
կամ յոգնած ճանապարհորդները, այլ՝ կենդանի-
ները:

Առուակից մի քիչ ներքև, նոճի ծառի շուա-
քում, նախաճաշ էր պատրաստուած մեզ համար:
Նախաճաշը չէր վերջացել, երբ գիւղից եկած
նուագածունների խումբը, բաղկացած մի փող
փչողից, մի ձայն պահողից, թմբկից և պարող-
ների խմբից, զրաւեց մեր ուշադրութիւնը: Սրնգի
ձայնը սկսեց դղրդացնել օդը, թմբուկն էլ յետ
չէր մնում նրանից: Սկսուեց կտր պարը: Խմբի
առաջնորդը յանկարծ դատուեց և մի քանի քայլ
առաջ ցատկելով, թռչկոտալով, իւր չորս բոլորը
ոլոր-մոլոր պտոյտներ անելով, թևերով, գլխով
ու ամբողջ մարմնով՝ զանազան շարժումներ գոր-
ծելով, գլխարկը վերև նետեց ու ինքն էլ թռաւ,
օդի մէջ որսաց: Իսկ այս բոլոր ժամանակ
խումբը իւրն էր շարունակում: Մի քիչ յետոյ

դուրս եկաւ մի նոր առաջնորդ, որ վերստին նոյն տեսակի շարժումներով աշխատեալ էր արագացնում թռչկոտալը, որ երբեմն կորցնում էի տեսութիւնից նրա մարմնի ամբողջութիւնը: Մենք էլ մեր լեպտաններով ու դրախմաններով երգիչների ճակատը զարդարելով, աւելի և աւելի էինք ոգևորում առաջնորդներին:

Դելֆեան աւերակները փռուած են Պարնասի լանջին: Թափթփուած քարերից, արձանների մնացորդներից, մարմարեայ սալայատակներից ոչինչ դրական բան չէր կարելի իմանալ. միայն եզրակացնել կարելի էր, որ դրանք Դելֆեան գլխաւոր տաճարի շուրջը գտնուած շէնքերի մնացորդներն են: Այս աւերակների միջից դէպի վեր տանող օձապտոյտ մարմարեայ սալայատակով ճանապարհը վերջանում է, ըստ երևութին, գլխաւոր տաճարով, ուր հաւանօրէն հաւաքուել են Յունաստանի ամէն կողմից թագաւորներ, հերոսներ—Դելֆեան հանդէսներին մասնակցելու: Այս տօները նուիրաբերուել են լուսոյ կամ արեգակի—բանաստեղծութեան և երաժշտութեան—հովանաւորող Ապօլլօնին և տօնուելիս են եղել հինգ տարին մի անգամ: Տաճարից ոչ միայն ոչինչ չի մնացել կանգուն, այլ և հեաքն անգամ անյայտանալու վրայ է. միայն մնացել է մարմարեայ սալայատակը:

Արևը թէև թեքուել էր դէպի արևմուտք, և մեր խումբը սկսել էր յետ դառնալ դէպի թանգարանի շէնքը, բայց ես մի քանի ընկերներով բարձրացայ Պարնասի շղթայի վրայ և կանգ-

նեցի մի ահռելի ձորի եզերքին, որն իսկապէս մի մութ խողովի ձև ունէր և, կարծէք թէ, յաւիտենական մթութեան մատնուած: Քամին սկսել էր աւելի խիստ սուլել և շրջապատող ժայռերից խուլ ձայներ բերել: Թէև դեռ աշխարհի վրայ լոյսն էր թագաւորում, բայց շրջապատող վայրի լեռները սարսուռ էին ազդում: Եւ այդ երկիւղն աւելի սաստկանում էր, երբ երբեմնակի հայեացք էի նետում այդ մեռելային, մթութեամբ ծածկուած ու սնյառակ անդունդներին: Դիմացս, Պարնասի լանջին, շարուած են փոքրիկ ժայռերի կոյտեր՝ է որ մամռապատ, է որ բոլորովին մերկ, է որ մանրիկ թփերով զարդարուած: Փորձեցի մի քանի քայլ ևս առաջ անցնել, սակայն դիմացի տեսարանը փակուեց տեսողութիւնից և նոյն մամռապատ ժայռի շարունակութիւն կազմող լեռան շղթան ծածկեց դիմացի հորիզոնը:

Մենք շտապեցինք յետ դառնալ դէպի թանգարան: Այս թանգարանը նոր շէնք է և պահուում են այստեղ Դելֆեան տաճարի յիշատակների և արձանների անարժէք մնացորդները: (Դելֆեան տաճարը նուիրաբերուած է եղել Ափրոդիտէ կամ Վեներա—սիրոյ և գեղեցկութեան աստուծուն):

Արեգակն արդէն թաք էր կացել, երբ իջանք սարահարթից և մտանք ձիթենու անտառը: Խաւարը թանձրացել էր. միայն ճանապարհն էր սպիտակին տալիս: Քիչ յետոյ լուսինը սկսեց մեղմ կերպով լուսաւորել մեր շրջապատը: Ծա-

նապարհի եղերքներին կանգնած խաղողի այգի-
ների պահապաններն արդէն կարողանում էին
բաւական հեռաւորութիւնից նկատել մեր ան-
բարիշտ վերաբերմունքը խաղողի թփերի նկատ-
մամբ, թէև ճանապարհի եղերքներին այդ այգի-
ներին կից երբեմնակի հանդիպող ձիթենու ստու-
երները քիչ ծառայութիւն չէին անում:

Օլիւպիա:

Գիշերուայ ժամը տասն էր, որ «կանարիս»
շողենաւ մեզ սլացրեց դէպի ծովի խորքը՝ դէ-
պի Օլիւպիա: Անցնելով Պատրասի ծոցով,
մտանք Յոնիական ծովը: Երբ մօտեցանք Պե-
լագոնէսի հարաւարեմտեան ափին, արեգակն
արդէն լուսաւորել էր կապոյտ երկնքի եթերը
իւր առաջին խաղաղ ճառագայթներով: Մառա-
խողը, որ ծածկել էր մեր դիմացի տեսարանը,
արեգակի ճառագայթների ներքոյ սկսեց ցրուել,
բաց անելով մեր առաջ Օլիւպիան շրջա-
պատող ծառածածկ, ոչ այնքան բարձր լեռները:
Նաւահանգստից մինչև Օլիւպիա երկաթուղին
սլացաւ խաղողի այգիների միջով: (Օլիւպ-ը սա-
րի անուն է, որը եղել է աստուածների բնակա-
րան կամ Ժողովատեղի: Օլիւպ երգիչ ևս եղել է.
կարող է Օլիւպիա անունն ծագումը սրանցից
լինել):

Պարնասի հսկայական ու մերկ սարերին
փոխարինում են այստեղ ծառաշատ բլուրներն
իրենց ճոխ բուսականութեամբ. այստեղ արդէն

կարելի է ծառերի ստուերի տակ պաշտպանուել
այրող արեգակից: Այստեղ աւելի բանաստեղծնե-
րի կամ բանաստեղծութեան վայր է, քան թէ
սպանացող պատգամախօսութեան (Դելֆեան
պատգամախօսութիւն):

Մենք մօտեցանք Ալֆէյ կոչուած գետակին,
որից ոչ հեռու գտնւում են Օլիւպիական աւե-
րակները: Դարձեալ քարերի կոյտեր, մարմարեայ
սալայատակներ, սիւների և արձանների մնա-
ցորդներ: Այս այն վայրն է, որտեղ կատարուել
են Օլիւպիական կոչուած հանդէսները կամ խա-
ղերը, նուիրաբերուած Օլիւպիական Զևսի պատու-
ին: (Զևսը կամ Իւպիտերը աստուածների հայրն
է—երկինք և երկիր կառավարող): Յոյները չորս
տարին մի անգամ պարտաւոր էին վերջ տալ
իրենց ներքին խռովութիւններին և թշնամու-
թիւններին և ամէնքն էլ հաշտ ու ուրախ պիտի
գային այս խաղերին մասնակցելու:

Աւերակների մէջն են Զևսի կամ Իւպիտերի
տաճարի հետքերը: Բացի այս, Կրօնիօն ծառա-
գարդ սարի լանջում մնացել են նաև Հերայի
կամ Իւնօնայի տաճարի հետքերը: (Հերան Զևսի
քոյրը և ապա կինն էր. աստուածուհիներից
ամէնայարգուածն էր իբրև հաւատարմութեան և
բարոյական կատարելութեան տիպ): Միւս աւե-
րակներն այնքան են կորցրել իրենց ձևը, որ
չարժէ աւելորդ ենթադրութիւնների մէջ ընկ-
նել:

Այս աւերակներից դէպի Օլիւպիայ գիւղ
տանող ճանապարհի ձախ կողմը գտնւում է

Թանգարանի մեծ և ճաշակաւոր շէնքը, որտեղ և պահուում են Օլիմպիական աւերակների մնացորդները: Այստեղ մեր ուսուցչապետների խմբին միացաւ պ. Կաւադիասը, որն, ըստ երևութիւն, աւելի ծանօթ էր և հմուտ հնագիտութեան մասնագիտութեան մէջ, որ և ցոյց տուաւ Թանգարանի հնութիւնները բացատրելիս:

Թանգարանի մէջ ի միջի միւս հնութիւնների ուշադրութեան աւելի արժանի էր Հերմէսի մարմարեայ արձանը: (Հերմէսը Զևսի որդին է — արդիւնաբերութեան կամ վաճառակահնութեան աստուածը): Դժուար է երևակայել մի այլ արձան, որն ունենար դէմքի և մարմնի այդքան քնքոյշ արտայայտութիւն և գեղեցիկ կազմութեան ներդաշնակութիւն, որքան Հերմէսի արձանը, որի անհամեմատ հրաշալի և հիւանալի ճարտարապետութիւնը վեր է նկարագրութիւնից և հասկանալ կարող է միայն նա, ով իւր սեպհական աչքով կը տեսնէ Օլիմպիական աւերակների սրբավայրը: Թանգարանում կան նաեւ ուրիշ առաջնակարգ արձաններ, սակայն միայն ոչ իսկականներն, այլ պատճէնները, որոնք չեն կարող գեղարուեստի կատարելութիւն համարուել:

Թանգարանը դիտելուց յետոյ բարձրացանք մի այլ շէնք, որտեղ յունաց հնագիտական ընկերութիւնը ճաշ էր պատրաստել մեզ համար: Ճաշի ժամանակ երկու կողմից էլ ճառեր փոխանակուեցին հնագիտական ընկերութեան զարգացման և բարգաւաճման և ընդհանրապէս ազ-

գերի համերաշխ գործունէութեան համար: Ուսանողներն ամէն մի կենացից յետոյ օգը թնդացնում էին երգերով — «Gaudeamus», «Wivat clara Graecia» և այլն: Իսկ ճաշից յետոյ բացօդեայ երկար ժամանակ երգուեցին ուսական երգեր: Մեր դիմացի Ալֆէյ գետի հովիտը երկար ժամանակ զգրգում էր «Вниз по матушке по Волге» երգի արձագանքներով: Այս երգը ինձ մի բոպէ փոխադրեց Մայր Արաքսի ափերը...

Ուսանողները, փոքրիկ խմբերի բաժանուելով, ցրուեցին շրջակայ անտառները, իսկ ես մենակ քայլերս ուղղեցի դէպի մի բլրակ, որի գագաթը զուրկ էր ծառերից: Իմ դիմացի բնութիւնը մի այլ տեսարան էր ներկայացնում. ծառաշատ լանջը, բնութեան խնամքին մնացած լինելով, քառասական պատկեր էր ներկայացնում: Իսկ երբ անցայ այս ծառերի ստուերով և յայտեցք դարձրի դէպի վեր, դէպի լեռան գագաթը, այնտեղ բարձրում մի փոքրիկ ժայռի կաւած առանձնութեան մատնուած թուփն աքսորականի նմանութիւն էր տալիս և թեթեւ քամուց իւր շարժող ճիւղերով ու տերեւների խշխշոցով, կարծէք թէ, աղերսում էր տեղափոխել այդ առանձնութիւնից...

Իմ շրջապատը տիրում էր խորին լռութիւն... Տաքութիւնից նեղուելով և մի քիչ յոգնածութիւն զգալով, սարի լանջին, մի ծառի շուքում կանգ առայ հանգստանալու: Իմ գլխի վրայ փռուած լայնատերեւ ճիւղերը ծածկել էին

երկինքը: Միայն դէպի ձորն իջնող կտրուածքից երևում էր հեռու հորիզոնը. ես երկար նայում էի հեռուն ու հեռուն: Մի քիչ յետոյ այդ տա-
րածութեան մէջ մարեց հայեացքս. շուրջս տիրող խաղաղութիւնը, որպէս մայրական քնքոյշ մե-
ղեղի և զեփիւռը իւր քաղցր ժպիտով օրօր ասելով նինջ բերին իմ աչքերին...

Երբ երկաթուղու սուլիչ ձայնն ինձ արթ-
նացրեց, արևն արդէն չկար: Բոպէապէս դուրս
թռչելով այդ ծառերի միջից, մօտեցայ թանգա-
րանին: Քանի դնում, այնքան մի անախորժ զգաց-
մունք անհանգիստ էր անում ինձ. կարծում էի,
թէ մէնակ եմ մնացել օլիմպիական այս լեռ-
ներում: Շրջապատս խաւար էր և ոչ ոք չէր
երևում. հեռում միայն երկաթուղու ծուխն
ամպի պէս քուլա-քուլա բարձրանում էր, դէպի
ուր և վազելու չափ արագացրել էի քայլերս:
Դեռ չէի հասել կայարան, որ երկաթուղին երկ-
րորդ անգամ սուլեց և բաւական երկար ժամա-
նակ: Մի քանի բոպէից յետոյ ես արդէն գտայ
իմ ընկերներին տեղաւորուած երկաթուղու մէջ:

Դէպի Կորնթոս:

Յաջորդ օրը շոգենաւր, Լուտրակի կոչուած
գիւղի մօտից անցնելով, կանգնեց Կորնթոսի
ծոցում, նոր Կորնթոս յունական քաղաքի մօտ:
Քաղաքի լայն փողոցները, խաղողի թփերով զար-
դարուած պատշգամբները, դէպի ծովը նայող
երկյարկանի տները, բաւական գեղեցկութիւն

էին տալիս քաղաքին: Արեւ թեքուել էր դէպի արեւ-
մուտք: Մեր խումբը, մի քանի փողոցներ անցնե-
լուց յետոյ, մտաւ երկու կողմից սիւնազարդ սրահ-
ներ ունեցող մի սենեակ: Ինչպէս սրահներում,
այնպէս էլ սենեակում դրուած էին սեղաններ՝ դժու-
ար էր որոշել, վաճառատուն թէ ճաշարան էր այս:

Մօտ մի քանի ժամ հանգիստ առնելուց յե-
տոյ, կառքով ճանապարհ ընկանք դէպի հին
Կորնթոս, որը մօտ եօթը վերստ հեռաւորութեան
վրայ էր նորից: Ճանապարհի կէս մասն ան-
ցանք ծովի եզերքով, որն այդ ժամանակ հան-
գիստ էր և խաղաղ: Ծովի միւս կողմի բարձր
լեռներն ամբողջ ժամանակ փակել էին դիմացի
հորիզոնը: Մեր կառքը, թեքուելով դէպի ձախ
և անցնելով մի քանի խաղողի այգիների մօտով,
երբեմն էլ չոր, անապատ ու արապար տեղե-
րով, կանգնեց գիւղի վերեւի մասում գտնուող
մի նոր շէնքի առաջ: Սա ամերիկական հնագի-
տական ընկերութեան թանգարանն է, որտեղ
պահւում են Կորնթոսի աւերակների մնա-
ցորդները:

Թանգարանի շարունակութիւն են կազմում
Կորնթոսի աւերակները, որոնք մի քանի ուսժէն
ցած են ընկած ցամաքի մակերևոյթից և, շնոր-
հիւ ամերիկացիների, բացուել են, թէև ոչ ամ-
բողջովին: (Կորնթոսի խաղերը կամ հանդէսները
նուիրաբերուած են եղել Զևսի եղբայր—ծովի
աստուած Պօսիդոնին կամ Նեպտունին և տօն-
ւում էին երեք տարին մի անգամ): Առ այժմ
ուշադրութիւն են զրաւում դէպի վար՝ տանող

աստիճանները և մի քանի ջրամբարներ, որոնք կիսով չափ պահպանուել են և մինչև այսօր էլ այն ջրամբարներից օգտուում են գիւղացիք:

Այս աւերակների արեւմտեան կողմը, երկրի մակերևոյթի վրայ կանգուն են մնացել եօթը հաստ սիւններ—աւերակ և փլուած վերնածածկով: Աւերակներից ոչ հեռու հսկայի պէս կանգնած է մի բլուր ատամնաւոր պարիսպներով: Սա Կորնթոսի ամրոցը կամ բերդն է, որը շինուած պէտք է լինի 17-դ դարում, դէպի ուր և ուղևորուեցինք:

Փորձը ցոյց տուաւ, որ այնքան էլ հեշտ չէր բարձրանալը. ոլոր-մոլոր ճանապարհն ամրոցի պարիսպների մօտ արդէն անտանելի դարձաւ: Մի կողմից ճանապարհի յոգնածութիւնը, միւս կողմից էլ արևի այրող ճառագայթները յուսահատեցնելու չափ թուլացրել էին ամէնքին: Մի կերպով մօտենալով բարձրութեան, կանգնեցի պարսպի առաջ:

Բարձր ու հաստ և ատամնաւոր պարիսպը իւր աշտարակներով շրջապատուած էր ամբողջ բերդը: Մենք անցանք այդ աշտարակների տակով դէպի ամրոցի ներսը տանող երկաթածածկ մեծ դռնով: Առաջին իսկ հայեացքից երևաց, որ այստեղ յունական գեղարուեստը բաժին չունի, այլ ապրել են այստեղ գինուորականները, որ սա ոյժի և սրի վայր է եղել: Մեր չորս կողմն աւերակ սների հետքերից և անխնայ թափ-թփուած սիւնների և քարերի կտորներից ու գերեզմանաքարերից զատ ոչինչ չ'կար:

Երբ դուրս եկանք ասպետների այս աւերակներից, արեգակը կախուել էր լեռների վրայ. ներքևում երևում էին Եղիական և Կորնթոսի ծոցերն իրար միացնող պարանոցով, իսկ վերևում երկինքը միացել էր շրջակայ բարձր լեռների հետ: Մի քիչ յետոյ բարձրաբերձ լեռները ծածկեցին արեգակը տեսողութիւնից և խաւարը սկսեց թանձրանալ: Երբ վերադարձանք, նոր Կորնթոս քաղաքն արդէն նիւրհուծ էր խոր քնի մէջ, իսկ մեր շրջապատի խաւարը լուսնեակի աղօտ լուսի ներքոյ սկսել էր կամաց-կամաց նոսրանալ:

Դէպի Միկինէ, Նաւալիա, Տիրիմֆ եւ Արգոս:

Առաւօտեան երկաթուղով ուղևորուեցինք դէպի Պելեպոնէսեան դաշտի Միկինէ, Նաւալիա, Տիրիմֆ և Արգոս գլխաւոր քաղաքները: Շուտով երկաթուղու գնացքը սլացաւ Կորնթոսի լեռնային ոլոր-մոլոր ճանապարհներով և մեր առաջ բացուեց այն դաշտավայրը, որտեղ աճել և զարգացել է յունաց հին հեթանոսական հոգին: Այն կայարանը, որտեղ կանգնեց մեր գնացքը, մօտ երեք վերստ հեռու էր Միկինէից. ստիպուած էինք այդ դէպի վեր տանող ու քարքարոտ ճանապարհն անցնել ոտով:

Մօտ կէս ժամից յետոյ մենք կանգնած էինք Ագամեմնոնեան կոչուած դամբարանի մօտ, որը իւր ահռելիութեամբ իւր տեսակի մէջ մի տարօրինակութիւն է ներկայացնում: Դրսից

ոչինչ չի երևում. շատ անգամ նոյն իսկ կարելի է մօտովն անցնել առանց նկատելու: Բայց երբ մտնում ես դէպի ներս, դրան ճակատի մի քանի սաժէն երկարութիւն ունեցող քարերը մարդու զարմանք են բերում:

Ներսը գմբէթաձև է, փորուած սարի մէջ, որի բարձրութիւնը մթութեան պատճառով անկարելի էր չափել: Այս գմբէթը դրսից շրջապատուած է մանր թփերով, իսկ ներսից հագեցած մեծ-մեծ քարեր, որոնց վրայ ներքևի մասերում երևում են պղնձեայ բեռներ, որոնց վրայ երևի կախուած են եղել զարդարանքներ:

Գմբէթաձև գերեզմանի աջ կողմից մի մուկթ դուռ տարաւ մեզ դէպի աւելի փոքրիկ գերեզման, որտեղ ամէն ինչ խաւարով էր ծածկուած, մոմերի լոյսով անգամ չ'կարողացանք դիտել: Այս յիշատակարանը, որպէս ճարտարապետական մի տարօրինակութիւն, ակամայ կերպով յիշեցրեց ինձ եգիպտական բուրգերը, որոնց վրայ մինչև անգամ մի քանի սերունդներ են աշխատել, անշուշտ այն պատճառով, որ կարողանան իրենց ապագայ սերունդներին կենդանի և անկործանելի յիշատակներ թողնել, իրենց յաւիտենական հանգիստը ժամանակի աւերածութիւններից ազատ պահելու նպատակով:

Այս դամբարանի ժամանակը պէտք է որ չ'հասնի ցիկլոպեան շրջանին: (Ցիկլոպների մասին մի քիչ յետոյ): Դամբարանը շինուած է, ինչպէս յիշեցի, մեծ-մեծ և հատ-հատ քարերից, որոշ արուեստով շարուած:

Հնում այս շիրիմը ծածկուած է եղել կրօնական սարսափով, այնպէս որ այստեղ մանելը կարելի չէր: Բայց վերջը փոխուեց այդ հայեացքը: Ասում են, իբր թէ այս գերեզմանը ծառայել է որպէս գանձարան, որը և պատճառ է դարձել, մանաւանդ անգլիացի ճանապարհորդներին, բեղումներ կատարել: Անգլիացիների ցուցմամբ էլ մի փաշա քանդել է շրջակայքի գերեզմաններից մէկը և իոկապէս գտել է անագին հարստութիւն, որը և առիթ է տուել ուրիշ փաշաների բեղումներ անել հարստանալու նպատակով: Մինչև այսօր էլ այդ բեղումների հետքերը մնում են Ագամեմնոնի դամբարանի շուրջը:

Ենելով դամբարանից, շարունակեցինք ճանապարհը դէպի մեր դիմացի լեռնաշղթաները միանող ժայռի վրայ գտնուած Միկինէի աւերակները: Այս աւերակների կոյտերը շրջապատուած են ցիկլոպեան շրջանի պարիսպներով: Աւերակները բնական ժայռի վրայ լինելու պատճառով, երբեմն մարդ դժուարանում է ուղշել, թէ որտեղ է վերջանում ցիկլոպեան պարիսպը, որն իսկապէս, կարծէք թէ, լրացնում է բնական ժայռերի պակասը:

Ամէնից առաջ ուշադրութեան արժանի է դէպի աւերակները տանող գլխաւոր դուռը, որի վերին մասը աւերուած է բոլորովին: Իսկ երկու եզերքները, շարունակութիւն լինելով ցիկլոպեան պարսպին, նմանութիւն են տալիս Ագամեմնոնեան շիրիմի պատերին, իւր մեծ-մեծ, մի քանի սաժէնանոց քարերով:

Դրան վերևում մնացել է մի մեծ եռանկյունի բար, որի վրայ քանդակուած են երկու առիւծ կտրուած գլխով: Առիւծները յենուած են մի պատուանդանի վրայ, որն անշուշտ մի առանձին խորհրդաւորութիւն է ներկայացնում: Ոմանք աշխատում են դրա խորհրդաւորութիւնը գտնել հնդկաց և պարսից կրօնի մէջ, այլք՝ արեգակի երկրպագութեան մէջ, ուրիշներն էլ եղբայրական սիրոյ արտայայտիչ մի նշան են համարում: Միկինէի դրան վրայի այս առիւծների ճարտարապետական արժէքը դժուար է որոշել, որովհետեւ պակաս է ամէնագլխաւոր և արտայայտիչ մասը—գլուխը:

Գլխաւոր դռնից ներս մտնելով, թափթփուած քարերի վրայից անցնելով, հասայ աւերակների ամէնավերևի մասը—պալատ կոչուած տեղը: Այս մասն այնքան է աւերուած, որ դժուար է որոշ բան ասել այն վայրի մասին, որտեղ իւր ժամանակին փայլել է արուեստը, որից սակայն ինչպէս այստեղ, այնպէս և Յունաստանի միւս պատմական վայրերում աւերակների կոյտեր են մնացել միայն: Այդ կոյտերը վկայում են արար աշխարհի առաջ, թէ նոյն իսկ ցիկլոպեան պատերն անգամ չեն կարող ներքին անմիաբանութեան, խռովութեան և գժտութեան դիմանալ: Երբ բարձրացայ հին պատի վրայ, որպէսզի աւելի լաւ տեսնեմ Միկինէի աւերակների ամբողջական պատկերը, ներքեւում, լերան ստորոտում, երևաց Պերսէյ կոչուած աղբիւրի տեղը: Ըստ աւանդութեան, հերոսը, սաս-

տիկ ծարաւից նեղուելով, սկսել է այս ու այն կողմը ջուր փնտռել և այդ ժամանակ այստեղ եղած մի սունկի տակից յանկարծ բղխել է այդ աղբիւրը, նրա ծարաւը յագեցնելու համար: Ահա հէնց այդ սունկից էլ ծագել է Միկինէի անունը (սունկ յունարէն *μικτός*):

Վերջին բարեւ տալով աւերակներին, իջայ բարձրութիւնից դէպի իմ դիմացը փռուած Արգոսեան դաշտը, որը իւր ծովածոցերով ու դաշտոսեան դաշտը, որը իւր ծովածոցերով ու դաշտերով, արեգակի լուսաւորութեան ներքոյ, մի առանձին փայլ էր ոտացել: Մեր շոգեկառքը Արգոսի մօտով սլացաւ դէպի Նաւպլիա (Արգոլիդեան թերակղզու վրայ):

Նաւպլիան տեղաւորուած է ծովի ափին. թէև փոքրիկ, բայց Յունաստանում մեր տեսած քաղաքներից Աթէնքից յետոյ առաջինն է իւր գեղեցկութեամբ կայարանի մօտ կանգնեցրած է յունաց ազատութեան կոլոկոտրոն հերոսի արէւանը: Շնորհիւ պարբերական պատերազմների, քաղաքիս շրջակայ այգիներն ու անտառները, կարծէք թէ, անդառնալի կերպով ոչնչացել են: Գաղաքը երեք կողմից շրջապատուած է ջրով, Գաղաքը երեք կողմից շրջապատուած է ջրով, Գաղաքը երեք կողմից շրջապատուած է ջրով, իսկ ցամաքի մասը զուրկ բուսականութիւնից: Միայն ծովի եզերքներից ոչ հեռու և կայարանի շրջակայքում մնացել են մի քանի ծառեր, որոնց շուռքի տակ արևի այրող ճառագայթներից կարելի է պաշտպանուել:

Մեր դիմացը բարձրանում է մօտ մի երրորդ վերստ բարձրութիւն ունեցող լեռը, որի գագաթին կանգնեցրած գրօշակը, կարծէք թէ,

միանում է Յուճնաց երկնքի հետ և նրա վրայի սպիտակ խաչը նկարում անհուն կապուտակութեան մէջ: Այս լերան բարձրութեան վերայ տեղաւորուած են յանցաւորներն ու մահուան դատաւարտուածները:

Կանոնաւոր աստիճաններով, բայց ոլորապտոյտ ճանապարհով բարձրացանք դէպի վեր: Լերան գագաթի փոս ընկած և պարսպապատ մասում տեղաւորուած էին բանտարկեալները: Գեղեցիկ եղանակը դուրս էր բերել նրանց գետնափոր, մութ խցերից: Երբ մենք պարիսպներին կից աստիճաններով վեր էինք բարձրանում, նրանք առանձին խմբերով շրջապատել էին կերակրով լիքը գաւաթները: Ոմանք էլ նոր էին ամանները ձեռքներին մօտենում կաթսային իրենց բաժինը ստանալու: Իսկ նրանք, որոնք արդէն վերջացրել էին, մեզ տեսնելով, իսկոյն դուրս հանեցին իրենց խցերից ձեռագործներ և իրենց շրջապատող պարսպի բարձրութեան չափով երկար ձողերի վրայ ամրացրած տեսակ-տեսակ ձեռագործներով լիքը արկղիկները պարգեցին դէպի մեզ:

Այս բաժանմունքից բոլորովին անջատուած, ամրոցի մի անկիւնում, տեղաւորուած էին մահուան դատաւարտուածները:

Ներքեւում տեսարանը մի այլ կերպարանք էր ստացել. մի կողմից անծայր ծովը, աջ ու ձախ կողմերից Նաւալիան կամ Արգոսեան կոչուած ծոցը շրջապատող լեռներն այնքան էլ հետաքրքիր չէին երեւում: Ներքեւ, բերդի շարու-

նակութիւն կազմող թերակղզու վրայ, փռուած է ամբողջ քաղաքը, մի հին և աւերակ ամրոցով: Այս թերակղզուց ոչ հեռու, ծովի մէջ երևում է մի փոքրիկ կղզի իւր վրայի դղեակով: Հեռուից նայողը կարծում է, թէ այդ դղեակի պատերն ուղղակի բարձրանում են ջրից: Այստեղ է ապրում դահիճը:

Ամրոցի բարձրութիւնից մահուան դատաւարտուածներն ամէն անգամ, երբ նայում են ներքեւում փռուած ծովին, տեսնում են և այդ ծովի կապոյտ ալիքների մէջ դղեակի դէպի վեր բարձրացող պատերը, որտեղ սպասում է իրենց բոլորովին անծանօթ մի մարդ, մի վայրէջանում գլուխը մարմնից բաժանող դահիճը: Եւ այսպէս շարունակ այս ամրոցի բարձրութեան վրայ գուցէ շատ անմեղներ սպասում են իրենց օրհասական վախճանին:

Յաճ իջնելով այս բարձրութիւնից, մտանք քաղաք, որի լայն փողոցներն իրենց շրջապատող ճաշակաւոր նոր բնակարաններով, ճաշարաններով ու խանութներով զբաւում են անցորդի ուշադրութիւնը: Քաղաքի գլխաւոր փողոցը վերջանում է մի հրապարակով, որի չորս բոլորը դարձեալ ճաշարաններ ու սրճարաններ են, որտեղ, ըստ արևելեան սովորութեան, երեկոները խմբւում է հառաբակութիւն:

Ծովափնեայ քաղաք, և յայտնի նաւահանգիստ լինելով, Նաւալիան, ըստ երևութին, զբաւել է օտարների ուշադրութիւնը, որոնց թիւն այսօր բուն բնակիչների ¹⁾ մասն է հաշւում,

բերելով իրենց հետ եւրոպական սովորութիւններ և մօզաներ: Սակայն տեղացիք հաւատարիմ են մնացել իրենց հայրենական զգեստներին և սովորութիւններին: Բնակիչները համեմատաբար աւելի բարձրահասակ, զուարթ ու եռանդոտ են, քան Աթէնքիւնը:

Երբ թողեցինք Նաւպլիան, ծովի վրայից ամպի մի մութ կտոր, քշուելով քամուց, ծածկեց մեր դիմացի ամրոցը: Նաւպլիայից պիտի վերադառնայինք Արգոս: Ճանապարհի կանաչազարդ հարթ տարածութեան վրայ գտնւում են Տիրիմֆի աւերակները: Մեր շոգեկառքը, անցնելով մի քանի խաղողի այգիների մօտով, կանգնեց աւերակների առաջ:

Աւերակները հարթութեան մէջ բուսած բլրակի ձև ունին և շրջապատուած են հսկայական պատերով, որոնք այսօր իսկ մարդու զարմանք են բերում իրենց չտեսնուած մեծութիւն ունեցող քարերով: Տիրիմֆը կարող է ըստ ամէնայնի աշխարհիս ամէնահին ճարտարապետական շէնքը համարուել:

Աւերակների շրջապատի պարիսպը դեռ վերջնականապէս չի կործանուել. ահագին մեծութիւն ունեցող քարերը դարսուած են միմեանց վրայ առանց կրի կամ երկաթի կապով: Այս պարիսպը ներկայացնում է արուեստի այն նախնական շրջանը, երբ դեռ մարդ արուեստի մասին շատ վաղափար չունէր կամ բոլորովին չունէր, այլ ամէն բանի մէջ բնութիւնն էր իրեն օրինակ ծառայեցնում: Այս աւերակների

շրջագիծը շատ նման է յունական տաճարի, որը սակայն մի առանձին ճարտարապետական խորհրդաւորութիւն չի ներկայացնում:

Տիրիմֆը կործանուած է շատ հին ժամանակներից. նրա հիմնարկութիւնն ու կործանումը մոռացուած է: Եւրիպիդեսը (480—406 Ք. ա.) իւր երկերի մէջ այդ պատերին անուանում է «երկնային», իսկ Հոմերոսի ժամանակակիցները, հիացած այդ հսկայական պատերով, անուանում են ցիկլոպեան:

Ցիկլոպ ասելով, հասկանում էին այն որմնադիրներին, որոնք կարող էին այս տեսակի շէնքեր կանգնեցնել: Սրանց մասին շատ հեղինակներ յիշում են, թէ այդ տեսակի շէնքերի համար Փիւնիկիայից կամ Եգիպտոսից բերել էին տալիս յատուկ մարդիկ. կարող է պատահել, որ Եգիպտոսից վերջնականապէս Յունաստան փոխադրուած և հաստատուն մի ցեղ կազմած լինեն այդ ցիկլոպները: Եւ այս հաւանական է համարւում, որովհետեւ ցիկլոպ անունը եգիպտական է և այս տեսակի շէնքերը նմանութիւն ունին եգիպտական ճարտարապետութեան:

Այդ հսկայական պարսպի վրայ դեռ ևս կանգուն են մնացել միապաղաղ քարերից շինուած հսկայական կամարներ, որոնց տակ, ըստ աւանդութեան, հանգստացել է Հերկուլէսը իւր սիրունիներով:

Թողնելով Տիրիմֆը, շոգեկառքը սլացաւ դէպի Արգոս: Մինչև Արգոս տարածուած դաշտը ներկայացնում էր կանաչազարդ սփռոց, որի

ծայրին, Լարիսսա բլրակի ստորոտում, փռուած է Արգոսը — Ագամեմնոնի աթոռանիստ քաղաքը:

Արգոսը իւր շրջակայ և միջի ծառերով ու այգիներով աւելի շուտ մի մեծ պարտիզի է նմանուած հեռուից: Բարձր ծառերի խմբակները ծածկում են շէնքերը դիտողի տեսողութիւնից, իսկ բարակ ու բարձր նոճիկները, կարծէք թէ, փոխարինում են գմբէթների կամ մինարէթների:

Արգոսն այնպէս է աւերուել և աւերածութեան մատնուել, որ ոչ մի երևակայութիւն չի կարող վերարտադրել Ագամեմնոնի ժամանակների շէնքերը: Յոյց են տալիս մի աղիւսաշէնք, կոչելով Ագամեմնոնի պալատ: Բայց այս շէնքի հնութիւնը Բիւզանդական շրջանից այն կողմն անցնել չի կարող:

Անցնելով ծուռ ու նեղ փողոցներով, մօտեցանք Լարիսսայի լանջին, որտեղ իբր թէ պահուած են հնութեան մնացորդներ: Սակայն այստեղ, տաճկական գերեզմանատանը, գտանք մարմարեայ արձանների կտորներ, — քերուած և իրենց նախնական ձևը կորցրած, — որոնք ծառայում են իբրև գերեզմանաքարեր: Ինչպէս այս գերեզմանաքարերի, այնպէս և գերեզմանատան մօտ գանազան փորուածների մասին դժուար եղաւ հաստատ տեղեկութիւններ ստանալ, որովհետև մեր առաջնորդներն էլ սկսել էին իրենց «կարծեմ»-ները քառապատկել: Մենք էլ չենք ուզում այս «կարծեմ»-ները ծախել մեր ընթերցողներին:

Հնութեան միակ յիշատակարանը, որին ժա-

մանակի աւերիչ ձեռքը չի դիպել, այդ Արգոսի բնական ամֆիտատրոն է Լարիսսայի լանջին. մարդկային ստեղծագործութիւնը դժուար թէ այդ չափով կարողանար նմանեցնել բնութեան և էսքիլէսի (525 - 456 Ք. ա.) ստեղծագործութեան յարմար հանդիսարան դարձնել: Այս թատրոնը պահած ունի իւր մէջ յունական դրամայի պարզութիւնն ու վեհութիւնը:

Մարդկանց տեղ այժմ թփեր են բուսել թատրոնի լիջ. և երբ մեղմ քամին շոյում է նրանց, կարծում էք, թէ հազարաւոր դիտողներ վերստին նստած են իրենց տեղերը: Թատրոնի բարձրութիւնից դիտողը կարող է ամբողջովին տեսնել այն հանդիսարանը, որտեղ կատարուել են ներկայացումներ:

Այս թատրոնը վերջերս նշանաւոր եղաւ նրանով, որ 1829 թւին Յունաց պատգամաւորներն այստեղ խմբուելով, բոլորն էլ, ի սէր հայրենիքի պաշտպանութեան, եկան մի համաձայնութեան, այն է սիրով, յօժարակամ և միաբան ոյժերով պաշտպանել հայրենիքը՝ նոյն իսկ արեան գնով:

Այս թատրոնից ոչ հեռու, մի քիչ բարձր, երևում է մի արհեստական քարանձաւ ստորերկրեայ անցքերով, որոնք ենթադրել են տալիս, որ այստեղ եղել է մենեան պաղգամախօսի դից, որտեղ քրմերը ձայնական խաղերով ազդել ու պահպանել են ժողովրդի սնոտիապաշտութիւնը: Որովհետև ուշ էր և արևը մօտենում էր իւր մուտքին, մենք չ'կարողացանք տեսնել Արգոս-

եան Իւպիտերի կամ Զևսի ու Միներվայի կամ Պալլադայի (իմաստութեան աստուած) տաճարների աւերակները:

Երբ հրաժեշտ տուինք Արգոսին և անցանք Միկինէի բարձրութեան վրայով, վերջին անգամ յետ նայեցի դէպի Արգոսեան տարածութիւնը, որն այդ ժամանակ մի այլ հրաշալիք էր ներկայացնում: Նրա լեռները, ծովածոցերը արեգակի թեքուելուց յետոյ փոխել էին իրենց մոխրագոյն և կապոյտ գոյնը մանիշակագոյնի և մութ ոսկեգոյնի: Նաւալիւան չէր երևում, երևում էր միայն նրա գունատուած հորիզոնը: Նաւերն իրենց դրօշակներով փայլում էին ծովածոցերում, իսկ հեռու հորիզոնում երկու լուսաւորուած ամպի կտոր անշարժ կանգնած էին երկնքի վրայ: Արևի վերջին ճառագայթներով ոսկեգոծուած էին բարձրագագաթ լեռների շարքերը: Մթութեան շղարշող ծածկուած տարածութիւնը իւր քաղաքներով, ամրոցներով, աւերակներով, դիւցազունների յիշատակներով, գիւղերով, ծովը իւր նաւերով, շոգեկառքը իւր սոււրցով — կախարդիչ տպաւորութիւն էին անում:

Շուտով մեր շրջապատի լեռները փակեցին հորիզոնը և շոգեկառքը սլացաւ խաւարով ծածկուած ձորերի վրայով դէպի Կորնթոս: Լուսնեակը նոր էր լուսաւորել Կորնթոսը, երբ մտանք քաղաք: Մի քիչ հանգիստ առնելուց յետոյ, դուրս եկանք ծովի ափ, փոքրիկ նաւակրերով «Կանարիս» շոգենաւը հասնելու, որովհետև այնտեղ պետք է գիշերէինք: Դեռ ջրին

չհասած, բաւական հեռաւորութիւնից արդէն լսելի էր ալիքների աղմուկը: Երբ մօտեցանք ափին, գիշերուայ քամին խռովել էր ամբողջ ծովը և խռովայոյզ ալիքները համարձակ ու հսկայաձև գալիս ու խփում էին ցամաքի ափին:

Էկսկուրսանտները փոքրիկ նաւակներով կարողացան յաջողութեամբ շոգենաւ հասնել, իսկ ես մի քանի ընկերներով մնացի Կորնթոսում — յաջորդ օրը ցամաքային ճանապարհով Աթէնք դնալու:

Առաւօտեան արեգակը դեռ դուրս չէր եկել, երբ իջայ ծովի ափ: Ծովը հանդարտ էր և համբոյր էր ուղարկում ափերին: Ալիքները, սիրոյ համբոյր սալով, իսկոյն յետ էին փախչում, աւագի և մանր քարերի կոյտեր թողնելով: Երբ ծագեց կարմիր արևը, ծովը և ալիքները փայլ ստացան: Պարզ, մաքուր ու ջինջ ալիքները ցամաքին մօտենալիս երբեմնակի փոքրիկ ձկներ էին բերում դէպի ափ:

Նոյն օրը երկաթուղին Կորնթոսից մօտ չորս ժամում բերաւ Աթէնք, որտեղ երեք օր ևս մնացինք: Այդ ժամանակամիջոցում հիւրասիրուեցինք յունաց թագուհու ազգական Կալքիստ կոմսուհուց և ռուսաց ծովային աստիճանաւորներից — Ֆալերօն կոչուած ծովածոցում, որը ծառայում է աթէնացւոց համար որպէս ամառանոց և յայտնի է իւր ծովային լողարաններով:

Աթէնքում կան բաւական թւով հայեր ևս: Սկզբում նրանց թիւը տասն ընտանիքի էր հասնում, բայց այս վերջին հալածանքներից յետոյ

մի քանի անգամ բաղմապատկուել է: Նրանք ունին սեպհական ժամանակաւոր հոգեւոր հովիւ (Նուրէն քահ. Մուրադեան): Եկեղեցի չունին, բայց խնդրամատոյց են եղել իւր ժամանակին Վեհափառ Հայրապետի հաճութիւնը ստանալու:

Այստեղ գոյութիւն ունի ոմն Կարապետ Աղաբէգեանցի ատենապետութեամբ այսպէս կոչուած քաղաքական խորհուրդ, որը ղեկավար և տնօրէն է հանդիսանում հայ համայնքի ամէնատեսակ գործերի և գոյութիւն ունի մօտ 18 տարի: Այստեղ է «Միութիւն» թերթի (այժմ դադարած) խմբագիր Ռէթէոս Մուրադեանցը:

Հայերն ըստ մեծի մասին զբաղւում են մանր առևտրով և կօշկակարութեամբ, մի քանի հոգի էլ վաճառականութեամբ, որոնք կամաց-կամաց յառաջադիմութեան նշաններ են ցոյց տալիս:

Աթէնքը սկսել էր արդէն ձանձրոյթ պատճառել և անտանելի դառնալ: Մի կողմից շոքը, միւս կողմից—ցերեկայ ժամը 3-ից սկսած— փոշին անկարելի էին դարձնում մանգալը: Իսկ դիշերներն էլ, երբ ժամը 9-ին դադարում էր քամին, սկսւում էին փողոցի «Անգեղեպոլոս, Մերկուրիանոս» ականջ խլացնող ու շարունակ կրկնող աղաղակները: Օգոստոսի 25-ին մենք Աթէնքին վերջնականապէս մնաս բարեաւ սուսցինք:

Դեռ արեգակն շարունակում էր այրել, երբ ճանապարհ ընկանք դէպի Պիրէյ: Փոքրիկ նաւակներով շտապեցինք «Նիկոլայ II» շոգենաւը: Մի

քանի ըստէից յետոյ մեր շոգենաւը հազիւ նկատելի կերպով առաջ շարժուեց:

Ամբողջ ժամանակը կանգնած էի տախտակամածի վրայ և նայում էի հեռացող ափերին, կամաց-կամաց փոքրացող նաւահանգստին և կամաց-կամաց փոքրացող Ակրոպօլիսին: Երբ Ակրոպօլիսն անյայտացաւ տեսողութիւնից, մեր ձախ կողմը տարածուած լեռների գագաթները ոսկեգօծուած էին արևի վերջին ճառագայթներով: Օդը և ծովը խաղաղ էին: Շուտով մութը վրայ հասաւ և խաւարով ծածկեց մեր շրջապատը:

Երկրորդ օրը երեկոյեան Զմիւռնիայի վրայով հասանք Պօլիս: Շոգենաւը խարխիւ ձգեց և մենք փոքրիկ նաւակներով իջանք ցամաք և խմբերով ցրուեցինք մեր նախկին տեղերը:

Որովհետեւ որոշուած էր յաջորդ օրը թողնել Պօլիսը, ստիպուած առաւօտեան շտապեցի ներկայանալ ամէնապատիւ Օրմանեան պատրիարք հօրը: Կառքը սլանալով, Պերայի փողոցով, շուտ եկաւ դէպի ձախ և մտաւ մի այլ փողոց, որտեղ գտնւում էր սրբազան հօր ամառնային բնակարանը: Ոլորապտոյտ և նեղ տառիճանները տարան ինձ մինչև երկրորդ յարկը:

Կարապետ-էֆենդին, որ ներքևից արդէն առաջնորդում էր ինձ, նախատեսեալից առաջնորդեց բաւական դեղեցիկ զարդարուած ընդունարանը: Պատերը զարդարուած էին Հայրապետների, Պատրիարքների, եպիսկոպոսների պատկերներով: Զէր անցել մի քանի ըստէ—Կարա-

պես-էֆենդին խնդրեց սրբազան հօր մօտ: Եւ ներով ընդունարանից, նախասենեակի միջով մտայ ընդունարանի դրան դիմացի դռնով:

Սենեակի մէջ տեղը, գրքերով ու թղթերի կոյտերով ծանրաբեռնուած սեղանի առաջ, գրիչը ձեռքին, մտքերի մէջ խորասուզուած նստած էր մի կլորադէմ, լայնաճակատ, առոյգ ծերունի: Դա սրբազան պատրիարքն էր, որի սիրալիր ընդունելութիւնը վայելելուց և ազգային յայտնի բարերար մեծարելի ժամհարեանների յայտնած բարի և մարդասէր ինձ յանձնարարած ձեռնարկութեան մասին մի ամբողջ ժամ խորհրդակցելուց յետոյ, վերադարձայ շոգենաւ, որը մի ժամից յետոյ սլացաւ դէպի Բոսֆոր:

Գուցէ երկրի ոչ մի անկիւնում չ'կայ այնպիսի կլիմայ, որ կարելի լինի Բոսֆորի կլիմայի հետ համեմատել: Հարաւից և հիւսիսից փչող մշտական օդի հոսանքը և յաճախակի թափուող անձրևները Բոսֆորի օդը դարձնում են հրաշալի և առողջարար: Մի ուրիշ երկրում միլիոնաւոր բազմութիւն ունեցող քաղաք, այնպիսի կեղտոտութեամբ, որպիսին Պօլիսն է, անպատճառ ժանդախտի կամ խօլերայի բռն կամ մշտական հիւանդանոց կը դառնար: Բայց Բոսֆորի թարմ և առողջարար օդի շնորհիւ Պօլիսն ազատ է այդ դժբախտութիւնից:

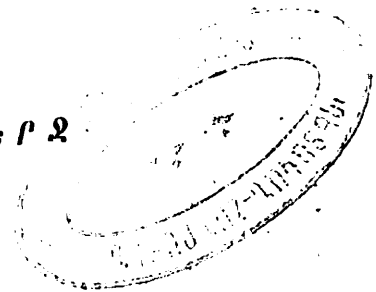
Մեր շոգենաւը դեռ Բոսֆորումն է: Ահա վերստին Դօլմա-Բահչէն, Ջըրազանը, սուլթանական պալատները և այլն: Սև ծովը դեռ չէ երևում: Եւրոպական և ասիական ծառաշատ լեռ-

ները հեռում փակել էին հորիզոնը: Թւում էր, թէ շոգենաւը սլանում էր գետի վրայով:

Ահա վերջապէս երևաց, որպէս մութ հայելի, Սև ծովը: Արշիբեկալի և առհասարակ հալաւային կապոյտ ջրերից յետոյ, իրաւ որ Սև ծովը մռայլ է երևում: Հնում իզուր չեն անհիւր-ընկալ կոչել նրան, իսկ այժմ սև հարաւից եկողի աչքին ճիշտ որ նա սև է երևում:

Ցամաքից ոչ այնքան հեռու, Սև ծովի վրայ, կարծէք թէ, սպասում էր մեզ ամպի մի կտոր, որը մի ժամից յետոյ ծածկեց մեր շոգենաւը և անտեսանելի դարձրեց մեր շրջապատը...

Վ Ե Ր Ջ

Լոյս բնծայուած.

1. Հոովմայեցի Էպիկտէտ իմաստասէրի կեանքն
ու վարդապետութիւնը 40 Լ.
2. Ժողովրդական ընտրութիւններ . . 10 Լ.
3. Ընտանիքի սիւները 10 Լ.
4. Դէպի գեղարուեստի հայրենիքը . . 50 Լ.

Պատաս Են սպագրութեան համար.

1. Դատարարութիւն:
2. Պատերազմը և նրա ապագան:
3. Սորտակուած պատնէշ:
4. Եղէք երջանիկ:

Տպարան
Եանքադեանի.

Քաղու, Միլիտինսկայեա փող.

Կատարուում են տպարանա-
կան ամեն տեսակ գոր-
ծեր ուսուցեան, տեղային եւ
երոպական լեզուներով.

Պարբերական հրատարակութիւններ,
գրքեր, բրոշուրներ, պրիւսկուրաններ,
նախններ, ժողովրդականներ, նամակ-
ներ, հրաւերներ, տոմսեր, բանկային եւ
այլ հիմնարկութիւնների, առեւտրական,
արդիւնաբերական եւ այլ գրասենական
ների համար բլանկներ, մատեններ եւ
ծրարներ, աճիւններ, ազդեր, լայտա-
րութիւններ եւ այլն, եւ այլն:

**Գները մասշնի են, գործը՝
մաքուր, բարեխիղճ եւ ժա-
մանակին:**

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0432129

Լոյս բնծայուած.

1. Հոտովմայեցի Էպիկտէտ իմաստասէրի կեանքն
ու. վարդապետութիւնը 10 կ.
2. Փողովրդական ընտրութիւններ . . . 10 կ.
3. Ընտանիքի սիւները 10 կ.
4. Դէպի զեղարուհտի հայրենիքը . . . 50 կ.

Պատաս եւն սպարութեան համար.

1. Դատարարականութիւն:
2. Պատերազմը և նրա ազդան:
3. Խորատկուած պատանէշ:
4. Նզէք երջանիկ:

ԳԻՆԸ 50 ԿՈՊ.